

KS. WOJCIECH DANIELSKI

Z DZIEJÓW KULTU LITURGICZNEGO ŚW. WOJCIECHA NA ZIEMIACH POLSKICH ŚWIĘTA KU CZCI ŚW. WOJCIECHA *

Kult św. Wojciecha, biskupa praskiego i męczennika, od jego kanonizacji w 999 r.¹ i pielgrzymki Ottona III do jego grobu w Gnieźnie²

* Niniejszy artykuł stanowi I rozdział rozprawy doktorskiej pt. *Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*. Powstała ona w latach 1964—1967 pod kierunkiem ks. prof. dra Mariana Rechowicza na Wydz. Teologicznym KUL, w oparciu o wstępne studia źródłoznawczo-liturgiczne z lat 1957—1960, które w większości zreferowano w pracy magisterskiej pt. *Przedtrydenckie księgi liturgiczne diecezji polskich jako źródła do dziejów kultu św. Wojciecha* (Lublin 1960, maszynopis w Archiwum KUL). Wykorzystujemy tu 215 rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych oraz 60 tytułów ksiąg drukowanych dla diecezji polskich z okresu przedtrydenckiego.

Skróty bibliotek: BJ — Bibl. Jagiellońska, Kraków; BN — Biblioteka Narodowa, Warszawa; BUTor — Bibl. Uniwersytecka w Toruniu; BUW — Bibl. Uniw. Warszawskiego; BUWr — Bibl. Uniwersyt. we Wrocławiu; Czart. — Muzeum Narod. w Krakowie, Zbiory Czartoryskich; CzęstPaul — Bibl. Klasztoru Jasnogórskiego; GdPAN — Bibl. Gdańska PAN; GnKap — Bibl. Kapitulna w Gnieźnie; KielKap — Bibl. Kapitulna w Kielcach; KielSem — Bibl. Seminarium w Kielcach; Kórn. — Bibl. Kórnicka PAN; KrDom — Bibl. Dominikanów w Krakowie; KrKap — Bibl. Kapitulna w Krakowie; KrKanRL — Bibl. Kanoników Regularnych Later. w Krakowie; KrKlar — Bibl. Klarysek w Krakowie; KrPaul — Bibl. Paulinów w Krakowie; LublSem — Bibl. Seminarium w Lublinie; ŁowKol — Bibl. Kolegiaty w Łowiczu; MogCyst — Bibl. Cystersów w Mogile; Ossol. — Bibl. PAN im. Ossolińskich, Wrocław; PelplSem — Bibl. Seminarium w Pelplinie; PiSem — Bibl. Seminarium w Płocku; PoznAA — Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu; Rac. — Bibl. Publ. im. Raczyńskich, Poznań; SandMD — Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu; WłSem — Bibl. Seminarium we Włocławku; WrKap — Bibl. Kapitulna we Wrocławiu.

¹ Dokonał jej pap. Sylwester II między kwietniem a grudniem 999 r. jako jednej z pierwszych formalnych kanonizacji w Kościele; pierwszym kanonizowanym był św. Udalryk, biskup Augsburga, w 993 r. Por. G. Oesterle, *Heiligensprechung*, LThK 1960, t. V, c. 143; J. Karwasieńska, *Drzwi Gnieźnieńskie a rozwój legendy o św. Wojciechu*, [W:] *Drzwi Gnieźnieńskie*. Praca zbiorowa, pod red. M. Walickiego, t. I, Wrocław 1956, s. 27 nn.; J. Nowacki, *Z dziejów kultu św. Wojciecha w Polsce*, [W:] *Święty Wojciech 997—1947*, Gniezno [brw.], s. 138—139.

² *Thietmari Chronicon*, t. IV, c. 44—45 (wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 202—209).

rozszerza się dzięki cesarzowi i duchowieństwu z jego otoczenia po Nardrenii, Bawarii i Italii.³ Na cześć Świętego buduje się kościoły w Rzymie i Subiaco oraz klasztory w Akwizgranie i Pereum.⁴ Spisany w Rzymie w związku z kanonizacją żywot św. Wojciecha — tzw. *Vita I (Est locus in partibus Germanie)* — dociera do licznych klasztorów południowo-niemieckich.⁵ Urzeczony jego postacią misjonarz Prus, św. Bruno z Kwerfurtu, spisuje własną relację jego żywota, tzw. *Vita II (Nascitur purpureus flos Boemicis terris)*.⁶

Po śmierci cesarza kult św. Wojciecha na Zachodzie wygasa: wieki XI—XII przynoszą jeszcze 7 kościołów pod wezwaniem Świętego.⁷ *Vita I* zaś, przepisywana jeszcze w XV w. we Włoszech, nie wchodzi jednak do popularnego zbioru *Legenda aurea*.⁸ Kult ogranicza się tylko do Polski i Węgier. Ośrodkiem jego jest Gniezno, posiadające dzięki Bolesławowi Chrobremu relikwie św. Wojciecha jako duchowy fundament powstałej w 1000 r. metropolii polskiej.⁹ Drugi ośrodek — to Ostrzyhom, który również wraz z całą węgierską organizacją metropolitalną poddano patronatowi św. Wojciecha.¹⁰ Najazd Brzetysława w 1038 r. zapoczątkowuje kult św. Wojciecha w Pradze i całych Czechach,¹¹ natomiast powoduje przerwanie na pewien okres jego kultu w Gnieźnie.

Na ziemiach polskich już w 1. połowie XI w. powstają kościoły ku czci Świętego w głównych ośrodkach państwa: w Poznaniu, Płocku, Kaliszu oraz pod Międzyrzeczem Wlkp. i pod Gdańskiem, zwane „Święty

³ O decydującym wpływie Ottona mówi Karwasińska, op. cit., s. 28, przyp. 42. Por. H. K o w a l e w i c z, *Polska twórczość sekwencyjna wieków średnich*, [W:] *Średniowiecze. Studia o kulturze*, Wrocław 1965, t. II, s. 163—164.

⁴ K a r w a s i ń s k a, op. cit., s. 31; St. K ę t r z y ń s k i, *Kilka uwag o opacie Astryku*, „Przegl. Hist.”, 1 (1905) 44—45.

⁵ J. K a r w a s i ń s k a, *Studia krytyczne nad żywotami św. Wojciecha, biskupa praskiego. Vita I*, „Studia Źródłoznawcze”, 2 (1958) 74—75; t a ż, *Św. Wojciecha Biskupa i Męczennika Żywot Pierwszy*, [W:] *Pomniki dziejowe Polski*, ser. II, t. IV, cz. 1, Warszawa 1962, s. V—XLVIII, wstęp.

⁶ G. L a b u d a, *Św. Wojciech w literaturze i legendzie średniowiecznej*, [W:] *Święty Wojciech 997—1947*, s. 93.

⁷ St. K ę t r z y ń s k i, *ibid.* Por. St. Z a k r z e w s k i, *Opactwo benedyktyńskie św. Bonifacego i Aleksego na Awentynie w latach 977—1085*, „Rozpr. AU, Wydz. Hist.-Filol.”, 45 (1902) 81—82. Jeszcze za życia Ottona zapomniano o św. Wojciechu w kościele rzymskim na wyspie Tybru, gdy sprowadzono relikwie św. Bartłomieja Apostoła.

⁸ K a r w a s i ń s k a, *Studia krytyczne...*, l. c.

⁹ Na dyplomie rzymskim dla klasztoru w Farfa podpisał się pierwszy metropolita gnieźnieński: „Gaudentus Archiepiscopus S. Adalberti martiris” (MGH Dipl. II, nr 339).

¹⁰ K ę t r z y ń s k i, l. c.

¹¹ K a r w a s i ń s k a, *Drzwi Gnieźnieńskie*, s. 35.

Wojciech”, a także według tradycji — w Opolu i w Cieszynie.¹² W tym czasie powstaje też rodzimy opis męczeństwa Świętego, tzw. *Passio* (*S. Adalpertus primis Sclavorum natalibus*), znana z rękopisu w Tegernsee.¹³

Kult zostaje wznowiony w Gnieźnie po odbudowie Katedry przez Władysława Hermana i rozkwita w czasach Krzywoustego. Król ten w 1113 r. funduje złotą trumienkę, a z osobą arcybiskupa Jakuba ze Żnina wiąże się monumentalne drzwi z brązu przedstawiające żywot Świętego.¹⁴ Okres ten przynosi legendę *Tempore illo*.¹⁵ Pod patronatem św. Wojciecha, jako pierwszego apostoła Pomorza, odbywa swą misję św. Otto z Bambergu na Pomorzu Zachodnim: przypuszczalnie świadczą o tym kościoły ku czci św. Wojciecha w Wolinie, Szczecinie i Lubuszu.¹⁶

Kościoły pod tym wezwaniem — fundowane także w okresie rozbięcia dzielnicowego przez książąt wielkopolskich i krakowskich, biskupów, zakony i świeckich nawet na Śląsku¹⁷ — świadczyłyby o niezmiennie ogólnopolskim charakterze tego kultu. Na Pomorzu Wschodnim liczne kościoły św. Wojciecha wiąże się z działalnością cystersów, którzy uważali go wraz ze św. Andrzejem Apostołem za patrona swej misji, począwszy od opactwa w Brzeźnicy—Jędrzejowie.¹⁸ W ogóle większość kościołów pod tym wezwaniem na ziemiach polskich pochodzi z XII i XIII w. W latach 1260—1295 powstaje jeszcze jedna legenda związana z kultem w Gnieźnie, tzw. *Miracula S. Adalberti (Post mortem vero)*.¹⁹ W XIII i XV w. udają się do grobu Świętego książęta wielkopolscy, w XV w. — także mazowieccy i pomorscy. Św. Wojciechowi i św. Stanisławowi polecają wojsko polskie Władysław Łokietek pod Płowcami i Jagiełło pod Grunwaldem.²⁰

Św. Wojciech jest obecnie jednym z głównych naszych patronów. Na naszych ziemiach do dzisiaj obchodzi się jego uroczystości: główną —

¹² Zestawienia chronologiczne na podstawie danych zebranych przez J. Nowackiego, op. cit., s. 158—177.

¹³ Labuda, op. cit., s. 94; Karwasińska, op. cit., s. 33.

¹⁴ E. Iwanoyko, St. Wiliński, *Św. Wojciech w malarstwie i rzeźbie*, [W:] *Święty Wojciech 997—1947*, s. 181; A. Gieysztor (*Drzwi Gnieźnieńskie jako wyraz polskiej świadomości narodowościowej w XIII wieku*, [W:] *Drzwi Gnieźnieńskie*, t. I, s. 17 n.) przypisuje wykonanie drzwi inicjatywie abpa Zdzisława (1177—1187).

¹⁵ Labuda, op. cit., s. 99 n.; Karwasińska, op. cit., s. 36—38.

¹⁶ Nowacki, op. cit., s. 143 n. Por. Karwasińska, op. cit., s. 38, przyp. 85.

¹⁷ Nowacki, op. cit., s. 158—177, passim.

¹⁸ Karwasińska, *Studia nad żywotami*, s. 74, przyp. 238.

¹⁹ Labuda, op. cit., s. 101 n.

²⁰ Nowacki, op. cit., s. 158—177 oraz s. 147 n.

— 23 IV, oraz w Gnieźnie Przeniesienie relikwii — 22 X. Badania nasze zajmują się genezą tych uroczystości, ich rozpowszechnianiem w diecezjach i klasztorach polskich oraz sposobem ich obchodzenia.

Uroczystości patronów lokalnych każda diecezja lub prowincja decyzyją biskupa włączała na swój sposób do kalendarza świąt powszechnych obrządku łacińskiego. Zakony, posiadające klasztory na tych ziemiach, dopisywały lokalne święta do swych kalendarzy poprzez decyzję swych przełożonych jako znak związania się z terenem działalności.

Źródłami dla naszego tematu są statuty synodalne biskupów polskich, przede wszystkim jednak księgi liturgiczne diecezji i klasztorów polskich. Dla porównania z tradycją liturgiczną Czech, Moraw i Węgier wykorzystujemy także księgi praskie, ołomunieckie i ostrzyhomskie, zwłaszcza drukowane, znajdujące się w zbiorach polskich.

Pierwszorzędnym źródłem do dziejów świąt są dane kalendarza zamieszczonego na czele ksiąg liturgicznych, badane drogą analizy historyczno-porównawczej. Zawierają one datę święta oraz ewentualny obowiązek jego publicznego świętowania. Uroczystości obchodzone przez duchowieństwo i wiernych, w które należało powstrzymać się od pracy — tzw. „festa fori, festa a populo celebranda” — zapisywano czerwoną farbą, te zaś, które obchodziło jedynie duchowieństwo w świątyniach — „festa chori, a clero celebranda” — kolorem czarnym. Klasę święta znajdujemy zaznaczaną powszechnie dopiero od XV w., choć są świadectwa oznaczania jej w 2. poł. XIV w., np. we Wrocławiu. Dane kalendarzy jednak zmuszeni jesteśmy traktować z dużą ostrożnością, posiadamy bowiem dowody mechanicznego przepisywania kalendarzy nieaktualnych, stanowiących jedynie rodzaj skróconego martyrologium, lub wprost obcych miejscowej praktyce liturgicznej. Weryfikację ich danych umożliwia analiza tekstów liturgicznych w kolejności świąt, tzw. Proprium Sanctorum. Dane Proprium Sanctorum mówią w sposób bardziej pewny niż kalendarze, jaka była rzeczywista praktyka liturgiczna posiadaczy kodeksu, a niekiedy zastępują kalendarze ze względu na zły stan rękopisu, choć i w nich zdarzało się zamieszczanie tekstów już nie używanych.

I. ŚWIĘTO „NATALIS S. ADALBERTI”

Zwykła praktyka liturgiczna nakazuje obchodzić główną uroczystość świętego w rocznicę jego męczeństwa lub zgonu, nazywając ją „natiuitia, dies natalis” — dniem narodzin dla nieba, osiągnięcia pełnego udziału w nowym życiu z Chrystusem zmartwychwstałym.²¹ Żywoty św. Woj-

²¹ Por. Sobór Watykański II, *Konstytucja o św. liturgii*, art. 104.

ciecha, różniąc się w podawaniu okoliczności jego męczeństwa, zgadzają się w podawaniu daty: „IX kalendas Maii” — 23 IV 997 r.²²

Taki obchód ku czci św. Wojciecha pod tą datą napotykał na trudności. W dniu 23 IV bowiem Kościół zachodni od dawna czcił męczennika kappadockiego, św. Jerzego, popularnego zwłaszcza w stanie rycerskim. Uzgodnienie tych dwóch kultów poza Polską, według świadectwa ksiąg drukowanych z pocz. XVI w., nie dokonało się wszędzie jednakowo. Praga i Ostrzyhom obchodziły św. Wojciecha 23 IV, a św. Jerzego w dniu następnym.²³ Ołomuniec natomiast utrzymał święto patrona rycerzy w dniu 23 IV, tj. według kalendarza rzymskiego, a św. Wojciecha obchodził 22 IV.²⁴ W Pradze i Ostrzyhomiu bowiem dzień św. Wojciecha był „festum fori”: — w Pradze nawet w najwyższym rycie „festum summum” z oktawą, w Ołomuńcu zaś obchodziło go tylko duchowieństwo w rycie „9 lectionum”.²⁵

W Polsce święto św. Wojciecha 23 IV ogłoszone zostało jako „festum fori” wśród najuroczystszych dla całej prowincji gnieźnieńskiej w r. 1420 statutem Mikołaja Trąby.²⁶ Był to zapewne wynik zjednoczenia politycznego ziem polskich i zwycięstwa grunwaldzkiego. Praktyka, jaka wytworzyła się w diecezjach do tego czasu — oto problem dalszych badań.

1. Uroczystość św. Wojciecha i św. Jerzego do 1420 r.

Benedictionale biskupów krakowskich pochodzące z XII w., przypuszczalnie z Ratyzbony, zamieszcza na 23 IV aż trzy zespoły formuł bło-

²² *Vita I*, n. 30 (MPH NS IV, 1, s. 47); *Vita II*, n. 34 (MPH I, s. 222).

²³ *Breviarium Pragense, pars hiemalis*, impr. Nuremberge 1509, 8° (egz. WrKap VIII. 329. 0), kalendarz; *Missale Strigoniense*, impr. Nuremberge, G. Stuchs 25 VIII 1498, 8°, WB 250 (egz. KrDom I, 139), kalendarz. Taki obchód podaje już XI-wieczny kalendarz z Salzburga, opublikowany przez A. Ebnera (*Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Romanum im Mittelalter. Iter Italicum*, Graz 1957², s. 352). Z diecezji niemieckich, według Grotefenda, w szesnastu dodawano wspomnienie o św. Wojciechu w uroczystość św. Jerzego obchodzoną jako „festum fori” (23 IV: Bamberg, Regensburg, Würzburg, Ratzeburg, Halberstadt, Moguncja, Miśnia, Metz oraz Liège; 24 IV: Augsburg, Chur, Eichstät, Brixen, Freising, Passau, Salzburg). Samodzielne święto miał św. Wojciech tylko w dniu 24 IV w Magdeburgu (1480—1486) i w Halle.

²⁴ *Breviarium Olomucense*, impr. Argentine, Joh. Grüninger 21 X 1499, 8° (egz. BUWr XV. Qu. 39), kalendarz.

²⁵ Św. Jerzego obchodzono jako „festum fori” w Ostrzyhomiu 24 IV, w Ołomuńcu 23 IV. Hierarchię święt, które w różnych diecezjach były określane różnymi nazwami, podaje H. Grotefend (*Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover 1898, Bd. 2).

²⁶ J. Fijałek, A. Vetulani, *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, Kraków 1915—1920—1951, s. 38—39.

gosiawieństwa we mszy pontyfikalnej przed „Pax Domini”. W pierwszym zespole są własne 3 błogosławieństwa o św. Jerzym, w drugim wymienia się w jednej formule św. Jerzego, a po nim św. Wojciecha, wreszcie w trzecim zespole, najbardziej rozbudowanym, podana jest jeszcze inna formuła o św. Jerzym, a po niej osobna o św. Wojciechu.²⁷

Nie mówi o dacie i sposobie obchodu święta najwcześniejszy tekst liturgiczny wyłącznie ku czci św. Wojciecha: antyfona zapisana w Gnieźnie w 1. poł. XII w.,²⁸ ani statut kapituły cystersów dla klasztorów polskich z 1217 r.,²⁹ ani nota gnieźnieńska z 1287 r.,³⁰ liczne jednak dokumenty z 1. poł. XIII w. datowane są w oktawie św. Wojciecha.³¹

O obchodzie święta w XIII w. świadczy brewiarz krakowski z 1254—1267 r.,³² w którym jest już umieszczone własne oficjum rymowane o św. Wojciechu. W 1285 r. Jakub Świnka na synodzie łęczyckim wprowadza śpiew zapewne tego właśnie oficjum („Historia s. Adalberti”) we wszystkich kościołach prowincji, także zakonnych.³³

Dopiero mszał z ok. 1300 r.³⁴ wskazuje, że w Gnieźnie obchodzono

²⁷ Rkps KrKap 23: *Benedictionale* przed 1110 r. Opis i treść podał J. Fijałek (*Księgi liturgiczne oraz święta i święci katedry krakowskiej z początku XII w.*, „Nova Polonia Sacra”, 1 (1928) 350—364). Tekst błogosławieństw, dość ogólny, wraz ze wzmiankami o św. „Bussynie” — *ibid.*, s. 363. „Pusina, virgo Bansionensis” koło Korbei w V/VI w.; por. Fr. D o y é, *Heilige und Selige der Römisch-katholischen Kirche*, Leipzig 1930, t. II, s. 215.

²⁸ Rkps GnKap 25: *Collectio trium partium* z XII w.; G. Labuda (*Św. Wojciech w literaturze i legendzie średniowiecznej*, [W:] *Święty Wojciech 997—1947*, s. 99) wiąże dopisany tekst z abpem Jakubem ze Żnina (1118—1148).

²⁹ J. C a n i v e z, *Statuta capit. gener. Ord. Cist.*, t. I, nr 74: „Petitio episcoporum Poloniae de festivitatibus Sanctorum Alberti et Venerelais (alii: Wenceslai) illius gentis apostolorum admittitur, ut scilicet omnis domus Ordinis in illa regione cum XII lectionibus celebret festum eorumdem”. Podobna petycja opatów z Czech w 1252 r. (*ibid.*, t. II, nr 17) wprowadza święto św. Wojciecha w klasztorach czeskich z 12 lekcjami i 1 mszą z „Commune unius martyris et pontificis”. Za udzielenie mi tych wiadomości dziękuję p. doc. J. Karwasińskiej.

³⁰ *Plenarium* z XI/XII w. rkps GnKap 149, z kalendarzem benedyktyńskim. Nota z 1287 r. (opubl. w MPH V, s. 955), tą samą ręką: nota wymieniająca kowala Piotra i podkustosza Adama „in festo b. Adalberti” oraz suffragium o św. Wojciechu.

³¹ N o w a c k i, *op. cit.*, s. 147.

³² Rkps KrKap 33, czas jego sporządzenia, jak również innych rękopisów krakowskich, por. D a n i e l s k i, *op. cit.*, s. 64—65. J. Polkowski (*Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, „Archiwum do dziejów literatury i oświaty”, Kraków 3 (1884), s. 42) datuje na XIV w.

³³ „Item statuimus, ut in omnibus ecclesiis nostrae provinciae katedralibus et conventualibus historia beati Adalberti habetur in scriptis et ab omnibus visitetur [ma być recitetur — W. D.] et cantetur”. *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis*, ed. R. Hube, Petropoli 1856, s. 168.

³⁴ Rkps GnKap 147, kalend., s. 670—673. Nie mówią o randze obchodu dopisa-

dzień św. Wojciecha uroczą jako „festum fori”, bez wzmianki o św. Jerzym.³⁵ Następne jednak — wprawdzie nieliczne — księgi gnieźnieńskie do połowy XV w.³⁶ w kalendarzach i układzie świąt podają w dniu 23 IV św. Wojciecha wraz ze św. Jerzym (na drugim miejscu), co w praktyce oznaczało dodawanie w formularzu mszalnym o św. Wojciechu modlitwy wspomnienia (commemoratio) o św. Jerzym.³⁷ Podobna praktyka miała miejsce w Krakowie, jak świadczą księgi liturgiczne od poł. XIII w.³⁸ Być może, iż dawniej, od pocz. XII w., w dniu 23 IV pierwszeństwo miał św. Jerzy przed św. Wojciechem,³⁹ o czym mogłyby świadczyć niektóre noty kalendarzowe napotymane aż do drugiej połowy XV w.⁴⁰ — wbrew praktyce utrwalonej w *Proprium Sanctorum* tych samych kodeksów.

W 1320 r. statuty Nankera⁴¹ wymieniają święto „Alberti et Georgii” jako noszące ryt częściowo podwójny („semiduplex”) i obchodzone jedynie przez duchowieństwo⁴² („festum chori”). Dopiero z ksiąg liturgicznych wiadomo, iż w Krakowie obchodzono św. Wojciecha w rycie podwójnym („duplex”) i świętowano publicznie („festum fori”). Zgadza się to ze statutem Piotra Wysza z 1394 r.,⁴³ który wymienia uroczystość św. Woj-

ne w XIII w. (opinia K. Biegańskiego) formularze o św. Wojciechu w rkps GnKap 149.

³⁵ Podobnie brak wzmianki o św. Jerzym, choć jest św. Wojciech w kalendarzu dopisanym w XIV w. w rkps BJ 1356. T. Długosz, *Święta obchodzone w archidiecezji gnieźnieńskiej w XIV w.*, „Roczniki Teol.-Kanon.”, IV (1957), z. 1, s. 95—97.

³⁶ Mszały: rkps GnKap 93, 169, 141.

³⁷ Rkps 169 podaje, inaczej niż w kalendarzu, po formularzu o św. Wojciechu cały o św. Jerzym z notą „eodem die”. Można by to uważać za świadectwo znanej od XI w. praktyki dwu mszy (uwaga J. Woronczaka): odprawiano by więc o wcześniejszej godzinie mszę o św. Jerzym, a sumę o św. Wojciechu.

³⁸ Kalendarz z 1253 r. w *Roczniku kapituły krakowskiej* (MPH II, s. 920); formularze mszalne w rkps KrKap 3 (1323—1350), 1 (ok. 1410), 2 (1410—1420); SandMD 1677 (ok. 1460), BJ 1463 (1456—1490). Uwaga: w kalendarzu mszału KrKap 2 jest błąd: 23 IV — Adalberti, Gregorii pape (tj. z dnia 12 III); w formularzu jest oczywiście św. Jerzy.

³⁹ Lekcjonarz rkps KrKap 20 podaje na dzień „Georgii et Adalberti” dwie lekcje, jakby do wyboru. Lekcjonarz ten należy do księgozbioru katedralnego już w 1110 r. (Polkowski, op. cit., s. 38—39), może więc być świadectwem liturgii benedyktyńskiej, por. kolejność i 3 formuły w *Benedictionale* rkps KrKap 23.

⁴⁰ Przed 1420 r. w rkps KrKap 33 (część z 1320—1394), 26 i 1, ale też jeszcze w *Miss. Crac.* z 1484 r.

⁴¹ *Najdawniejsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera*, wyd. J. Fijałek, Kraków 1915, s. 26: „Semiduplex [...] etsi in officio solemnizat ecclesia, non tamen per hoc exercitium operis intelligitur prohiberi”.

⁴² Kalendarze w rkps KrKap 33, 26, 3; Ossol. 373/II (ok. 1500).

⁴³ B. Ulanowski, *O pracach przygotowawczych do historii prawa kano-*

ciecha jako obowiązująca i kler, i lud — choć jedynie w mieście i na przedmieściach, jak wyjaśnił statut następnego synodu z 1396 r.;⁴⁴ podobnie zresztą świętowano dzień św. Wacława i św. Floriana. Św. Jerzego obchodzono osobno najprawdopodobniej 24 IV jako „festum chori” („ab ecclesia solum”). Zgodna z diecezjalną była w tym względzie praktyka krakowskich augustianów-eremitów w kościele św. Katarzyny.⁴⁵

Włocławskie statuty bpa Mikołaja Kurowskiego z 1402 r.⁴⁶ również podają najpierw św. Jerzego, potem św. Wojciecha zaznaczając, że obchodzi się ich jednego dnia — 23 IV jako „festum fori”. Rubrycelą przemyska z 1415 r.⁴⁷ mówi to samo, podając jedynie odwrotną kolejność świętych i ryt „duplex”. Poznańskie natomiast statuty bpa Andrzeja Laskarza z 1420 r.⁴⁸ również wspominają o obchodzie publicznym, pomijają jednak zupełnie w tym dniu św. Jerzego. Brak ksiąg liturgicznych tych diecezji nie pozwala stwierdzić, czy taka była praktyka w XIV i na pocz. XV w.

Wrocław już od pocz. XIV w. obchodził dwa oddzielne święta: 23 IV — św. Wojciecha, 24 IV — św. Jerzego. Praktyka była taka:⁴⁹

nicznego w Polsce, Kraków 1887, s. 39—40: „tam a clero quam a populo oracione et deuocione ab opere seruili abstinendo celebrari”.

⁴⁴ SPPP IV, s. 58: „Festa et dies sollempnes [...] tam a clero quam a populo solum in civitate Cracoviensi et in suburbijis eiusdem”. Por. Nowacki, op. cit., s. 150, przyp. 78.

⁴⁵ Rkps BJ 2329 (k. XIV) i 147/54 (ok. 1400) — osobne oficjum i formularz mimo noty w kalendarzu 147/54: „Georgii et Adalberti”.

⁴⁶ Z. Chodyński, *Statuta synodalia dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae*, Varsaviae 1890, s. 8—9: „Festa quae celebrantur in diocesi Wladislaviensi: [...] Georgii et Adalberti uno die”.

⁴⁷ Sawicki, *Conc. Pol.*, VIII, dod. I, fotokopia k. 318: „Infrascripte festiuitates celebrantur a populo per circulum anni in diocesi Premisliensi: [...] Adalberti et Georgii [...] Philippi et Iacobi [...] Natale s. Stanislai”. Całą rubrycelę podaje B. Ulanowski (*Analecta ad historiam iuris canonici in dioecesi Premisliensi*, „Archiwum Kom. Hist. PAU”, 5 (1889) 412—425; l. c., s. 419 — między świętami „duplex”: „festum sanctorum Georgii et Alberti”).

⁴⁸ Sawicki, *Conc. Pol.*, VII, 150—151, wśród świąt „a populo”.

⁴⁹ Mszał rkps BUWr M 1120, k. 141v po formularzu o św. Jerzym: „Eodem die Adalberti. Et notandum quod secundum chorum Wratislaviensem teneatur de s. Adalberto, et sequenti die de s. Georgio”. Ta sama nota występuje później we wszystkich niemal mszałach. Tylko w rkps WrKap 44n., k. 213 jest w innej wersji: „secundum Wratislaviensem chorum sequenti die post Adalberti tenetur de s. Georgio”. Najwyraźniej w brewiarzu rkps KrDom R. 4 (poł. XV w.), k. 370: „secundum chorum Wratislaviensem ipso die est plenum officium cum celebritate agendum de s. Adalberto, sequenti vero die officium plenum agitur de s. Georgio”. W brewiarzu rkps BUWr M 1132 (z 1412 r.), k. 338 v nota: „Si festum s. Georgii in diem dominicam euenerit, secundum quod ecclesia Wratislaviensis peragitur, non deferatur in secundum feriam”.

mszały podawały pełne dwa formularze, brewiarze — pełne oficja.⁵⁰ Mimo to kalendarze przeważnie podają obydwu świętych 23 IV, z pierwszeństwem św. Jerzego;⁵¹ na podobną nieaktualność kalendarzy zwróciliśmy uwagę przy Krakowie. Także w XIV-wiecznych księgach⁵² jest zaznaczone, że św. Wojciecha obchodzono jako „festum fori” w rycie „duplex”, a św. Jerzego — tam, gdzie podany jest osobno — w rycie „9 lectionum” jako dzień obowiązujący tylko duchowieństwo.

Podobnie dwa osobne dni obchodzono w Płocku, jak świadczy „ordo” bpa Jakuba z Korzkwi z 1420 r.⁵³ — jednak sprzed kodyfikacji Mikołaja Trąby. Zarówno św. Wojciech — 23 IV, jak i św. Jerzy — 24 IV stanowią tam „festa fori” obowiązujące w całej diecezji. Znamienne, że w ten sam sposób, jak podaliśmy wyżej, czczono obydwu świętych na Węgrzech; do Polski przynieśli go paulini: obydwie uroczystości miały u nich w XV w.⁵⁴ ryt podwójny („duplex”). Wspólnym świętem i nawet wspólnymi tekstami obchodzili obydwu świętych w rycie podwójnym polscy benedyktyni⁵⁵ i norbertanie.⁵⁶

⁵⁰ Najważniejsze (w licznych księgach diec. wrocławskiej dokonaliśmy wyboru 40 rękopisów) mszały: rkps BUWr M 1151 (1330—1335) i 1131, B 1710 i 1711, I F 358; WrKap 143, 44n. (Nysa); KrDom R. 1 (Racibórz); brewiarze rkps BUWr I F 449 (1362 r.), I Q 246, (nota „eodem die”), M 1140.

⁵¹ Np. rkps BUWr M 1140, GnKap 143. W rkps BUWr I Q 246 i R 3061 św. Wojciecha dopisano później. Raczej wyjątkiem są kalendarze w rkps BUWr I F 358 i B 1711, podające obu świętych 23 IV z pierwszeństwem św. Wojciecha.

⁵² Czerwonym kolorem począwszy od rkps BUWr M 1151 (1330—1335), B 1711, I F 355 i 444 — z różnych kościołów diecezji. Nazwa „duplex” pierwszy raz w mszale rkps WrKap 143 (z katedry, 2 poł. XIV w.), potem w BUWr I F 449, I Q 246, regularnie od 1412 r. — BUWr M 1132, KrDom R. 4. Wyjątkowo czerwoną farbą oznaczono św. Jerzego w rkps BUWr I F 347, M 1140, 725/48, w tym ostatnim św. Wojciecha oznaczono czarnym kolorem, ale oficja są jak zwykle.

⁵³ S a w i c k i, *Conc. Pol.*, VI, 253, nr 36: „Item de mense aprilis: [...] Marci euangeliste, Adalberti et Georgii martirum natalicia sive festa [...] ut supra a clero et populo sollempniter celebrantur”. Por. *Calendarium Plocense* (MPH V, s. 450) z XV w.: „Adalberti et m., Georgii m.”.

⁵⁴ Rkps CzęstPaul 618, 578, 617, 599, 577, 590: kalendarze i teksty. Por. P. R a d ó, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*, t. I, Budapestini 1947, tab. III: Festa peculiaria Hungariae.

⁵⁵ Rkps GnKap 149: *Plenarium* (tzw. *Sacramentarium Gnesnense*) XI/XII w. z opactwa Nieder-Altaich w Bawarii podaje: „23 IV — Felicis, 24 IV — Georgii et Adalberti”. O uroczystości św. Wojciecha w niektórych kalendarzach klasztorów pld. Niemiec mówi A. Zimmermann (*Kalendarium Benedictinum. Die Heiligen u. Seligen des Benediktinerordens u. seiner Zweige*, t. II, Metten 1934, s. 99). Praktykę w Polsce reprezentują rkps: BN Zam. 615 (XV w., Tyniec) i dużo późniejszy BUW 3. 2. 14 (1569—1596). Rkps KielSem 6 świadczyłyby o przystosowaniu do diecezji krakowskiej.

⁵⁶ Kalendarz w *Liber mortuorum* (MPH V, s. 688): „Georgii et Adalberti m.”;

U cystersów polskich — jak świadczą księgi od poł. XIII do pocz. XV w. ze Śląska i Wielkopolski⁵⁷ — odprawiano po r. 1217 w dniu 23 IV po mszy o św. Jerzym drugą mszę o św. Wojciechu. Było to zgodne z cysterską praktyką dwu mszy konwentualnych w uroczyste święta. W oficjum natomiast św. Jerzy był jedynie wspominany, gdyż całe poświęcone było św. Wojciechowi.⁵⁸

W tzw. liturgii krzyżackiej, związanej z dominikańską,^{58a} obchodzono 23 IV św. Jerzego jako „festum fori” w rycie „semiduplex” lub „9 lectionum”, dodając tego dnia wspomnienie św. Wojciecha (commemoratio), choć w kalendarzu oznaczano go rytem „9 lectionum” i czarnym kolorem.⁵⁹ Przypuszczalnie praktyka ta obowiązywała w diecezjach: chełmińskiej, pomezkańskiej i sambijskiej, może także warmińskiej, a nawet w Gdańsku. Na podobną dawniejszą praktykę wskazuje mszał kanoników regularnych św. Augustyna z Kraśnika.⁶⁰

Franciszkanie, trzymający się ściśle zwyczajów Kurii Rzymskiej, raczej nie obchodzili uroczystości św. Wojciecha; pewne świadectwa mogą wskazywać, iż tekstów ku jego czci używali jedynie na sposób

rkps BUWr I F 391 („antiphona Filie Jerusalem ter canitur”) 385, 422, 423, 341; PelpSem L. 22.

⁵⁷ Mszał rkps PoznAA 69 (XIV w., Paradyż), k. 65, nota: „Secunda missa Adalberti e. m. sicut Georgii”; podobnie rkps BUWr I F 345, 463, 414, 416, 415, 411, 418, 412, 413, I Q 186; WrKap 141; PoznAA 67, 51, 76, 69; BN Baw. 2; brewiarz — BUWr I F 465. Reprezentują one od poł. XIII do pocz. XV w. Kamieniec Ząbkowicki, Lubiąż, Jemielnicę, Henryków, Rudy Raciborskie, Paradyż, Obrę i Przemęt. Brak św. Wojciecha w kalendarzu stanowiącym podstawę *Liber mortuorum* z Pelplina (MPH V, s. 64—124) i w ogóle w księgach liturgicznych cystersów w Pelplinie, gdzie św. Wojciecha dopisano w XVII w. W kalendarzu z Łądu dopisano w XIII w. — por. St. Z a k r z e w s k i, *Analecta Cisterciensia*, „Rozprawy AU, Wydz. Hist.-Filoz.”, 49 (1907) 1—52.

⁵⁸ W *Martyrologium* rkps WiSem 83 dopis. w kalendarzu ręką XV w.: „Adalberti ep. duae missae”. Kalendarz w brewiarzu rkps BUWr I Q 257 (XIV w., Lubiąż) czarną farbą: „Adalberti 12 lect., 2 Missae”. W kalendarzu brewiarzy rkps Racz 190, MogCyst 610 podobnie, lecz czerwoną farbą.

^{58a} Por. G r o t e f e n d, *Zeitrechnung...*, t. II, cz. 2, s. 28; Z a k r z e w s k i, l. c.

⁵⁹ Kalendarze w mszałach rkps GdPAN Mar. F 59, 80, 81, 91, 400, 401, 403, w brewiarzu Mar. O 18 bez św. Wojciecha: Mar. F 61 i 332 oraz BN Baw. 6. Formularze zwykle jednak tylko o św. Jerzym, wspomnienie św. Wojciecha dodają: Mar. F 332 i 400 oraz brewiarz BUTor 156 (diec. sambijska). Św. Wojciecha oznaczono wyjątkowo czerwoną farbą w kalendarzach: Mar. F 91 i BUTor 156, a cały formularz (po św. Jerzym) podobnie w Mar. F 80, 87 oraz BN Baw. 6. Stosunek tzw. krzyżackiej liturgii w Gdańsku do włocławsko-pomorskiej wymaga osobnych badań.

⁶⁰ Mszał rkps LublSem b. s., w kalendarzu czerwoną farbą „Georgii et Alberti”, formularz tylko o św. Jerzym, dopisy późniejsze świadczą o zmianie praktyki.

wotywy o patronie Polski.⁶¹ Z tego okresu brak danych na temat liturgii w pozostałych diecezjach polskich.

2. Dzień św. Wojciecha 23 IV po 1420 r.

Statuty Mikołaja Trąby w 1420 r. przyjęli biskupi Krakowa, Płocka, Poznania, Wilna, Wrocławia i Lubusza,⁶² a w 1440 r. także metropolia lwowska.⁶³ Należy przypuszczać, że uzgodniono wskutek tego niemal na całych ziemiach polskich praktykę liturgiczną obowiązującej uroczystości św. Wojciecha. Jest on bowiem, według statutu kard. Oleśnickiego dla diecezji krakowskiej z 1436 r.,⁶⁴ jednym z czołowych patronów Królestwa wraz ze św. Stanisławem, Wacławem oraz — dodanym przez Oleśnickiego — św. Florianem. Przypuszczalnie najpóźniej zastosował się do niej Włocławek, gdzie w księgach XV w. św. Jerzy oznaczany jest jako „festum fori” w dniu 23 lub 24 IV z oktawą, a o św. Wojciechu dołącza się tylko commemoratio.⁶⁵ Może była to wspomniana praktyka „krzyżacka”, która do stolicy diecezji dotarła z Gdańska, siedziby archidiakonatu pomorskiego. W każdym razie dopiero zarządzenie biskupa włocławskiego Zbigniewa Oleśnickiego z 1479 r.⁶⁶ wymienia samego św. Wojciecha jako uroczystość obowiązującą.

Ujednoczenie obchodów św. Wojciecha spowodowało, jak świadczą księgi liturgiczne z 2. połowy XV w., ustalenie się osobnych obchodów św. Jerzego w dniu 24 IV jako „festum chori”, podobnie jak to od po-

⁶¹ Nie podaje np. brewiarz rkps Kórn 43 (bernardyni, Kościan Wlkp., 1481 r.). Całe oficjum dopisano w rkps PoznAA 73 (Poznań, pocz. XIV w.), w GnKap 170 (klaryski, Gniezno) tylko proza o św. Wojciechu, w Ossol. 102/II (Sącz?) tylko legenda.

⁶² Fijałek, Vetulani, op. cit., s. 2: podpisy biskupa krakowskiego Wojciecha (Jastrzębca), wileńskiego Mikołaja oraz pełnomocników biskupa wrocławskiego Konrada i lubuskiego Jana, płockiego Jakuba (z Korzkwi), poznańskiego Andrzeja (Laskarza).

⁶³ Sawicki, *Conc. Pol.*, IV, 52—54.

⁶⁴ St. Zachorowski, *Statuty synodalne krakowskie Zbigniewa Oleśnickiego (1436, 1446)*, Kraków 1915, s. 47.

⁶⁵ W kalendarzu brewiarza rkps WłSem 9 (z Francji, XIV w.) czerwoną farbą: „Georgii, Adalberti”; w rkps 121: po „Georgii”, dopisano „Alberti, secundo”, a po całym oficjum św. Jerzego 23 IV dopisano później „eodem die memoria s. Adalberti”. Odwrotnie rkps 120 (1. poł. XV w.) — tylko wspomnienie św. Jerzego po oficjum o św. Wojciechu. Najbardziej interesujący jest brewiarz tzw. kruszwicki z ok. 1500 r. (rkps GnKap 154), zawierający jedyny przypuszczalnie włocławski kalendarz rękopiśmienny: podaje „Adalberti et Georgii” czerwoną farbą, a nadto oktawy obydwu świętych. Jeszcze kalendarz w *Brev. Vladisl.* z 1543 r. oznacza św. Jerzego już 24 IV jako „festum fori”.

⁶⁶ Chodyński, op. cit., s. 21, przyp. 1: „Festa [...] a vestro communi populo celebranda”.

czątku praktykowano we Wrocławiu.⁶⁷ Tak stało się w Gnieźnie,⁶⁸ Krakowie,⁶⁹ Poznaniu (ryt „3 lectionum”),⁷⁰ Włocławku,⁷¹ Lubuszu („9 lectionum”),⁷² Chełmie,^{72a} Przemyślu,⁷³ na Warmii („9 lectionum”),⁷⁴ u kanoników regularnych w Kraśniku⁷⁵ i Żaganiu⁷⁶ oraz u augustianów-eremitów w Krakowie.⁷⁷ W Płocku jednak przypuszczalnie nie zniesiono publicznego obchodu patrona rycerzy i kalendarze XVI w. drukują św. Jerzego czerwonym kolorem w rycie „9 lectionum”, choć z nieznanymi przyczynami w dniu 22 IV.⁷⁸ Nie przyjęła tego sposobu niezależna od Gniezna diecezja kamieńska,⁷⁹ obchodząc w dniu 23 IV razem św. Wojciecha i św. Jerzego jako „festum chori”.

⁶⁷ Por. przyp. 49.

⁶⁸ Mszały: rkps Gn 143 (formularze, bo kalendarz jest wrocławski), 150 (dopis.) oraz druk. z 1523 i 1555 r.; brewiarze: rkps GnKap 202 i 37 oraz druk. z 1502, 1540 r., por. także *Ordo* rkps GnKap 158.

⁶⁹ Mszał rkps KrKap 7, k. 236v: „Notandum: secundum chorum Cracoviensem primo teneatur de s. Adalberto, et sequenti die de s. Georgio”. Taka sama rubryka w *Miss. Crac.* z 1509 r. W mszałach krakowskich druk. ok. 1494 i 1500 r. św. Jerzy pod dniem 24 IV posiada nawet własną „prozę”, a w brewiarzach rkps KrKap 29 i 30 (1. poł. XV w.) jest oznaczony 24 IV czerwoną farbą jako „festum fori” w rycie „duplex”.

⁷⁰ Przypuszczalnie poznańskie są mszały rkps GnKap 140 i 146, z pewnością — brewiarz rkps ŁowKol 8 (1479—1498), noty w *Miss. Crac.* 1484, egz. PoznAA inc. 651, w końcu *Miss. Posn.* z 1505 i 1524, *Brev. Posn.* z 1513 r.

⁷¹ Brewiarze XV w.: rkps WłSem 12 i 13, graduwały i mszał XIV w. — rkps WłSem 1, 3 i 15.

⁷² *Brev. Lubuc.* przed 1490 r. Rubrycełą na 1451 r. w rkps PoznAA 40, k. 1 znalazł Nowacki, op. cit., s. 156, przyp. 101.

^{72a} W kalendarzu chełmskim z poł. XV w. (rkps Racz. II H. C. 11, fol. 14v—15v opubl. w: S a w i c k i, *Conc. Pol.*, IV, 217—223): „Adalberti, duplex a populo celebre; 24 IV Georgii, 3 lect.”.

⁷³ Rkps KielSem 7.

⁷⁴ *Miss. Varm.* z 1497, k. 156v, nota: „secundum dioecesim Warmiensem primo tenetur de s. Adalberto et sequenti die de s. Georgio”.

⁷⁵ Rkps LublSem b. s., dopisany formularz o św. Wojciechu oraz nota „et sequenti die tenetur de s. Georgio”.

⁷⁶ Rkps BUWr I F 343 (1422—1424) mimo rubryki „eodem die” podaje cały formularz o św. Jerzym.

⁷⁷ Rkps BJ 166/54 (po 1457 r.), kalendarz: 24 IV czarną farbą „duplex”.

⁷⁸ *Miss. Ploc.* z 1520, *Brev. Ploc.* z 1520. Statut bpa Jakuba (S a w i c k i, *Conc. Pol.*, VI, 262, stat. 42) mówił wprawdzie o dostosowaniu się do statutu prowincjalnego: „Statuimus et ordinamus, quod huiusmodi festivitates in nostris cathedrali et diocesis ecclesiis secularibus et regularibus iuxta formam dicti statuti provincialis celebrari debent et deinceps celebrantur”. Znamienne, że nawet po reformie trydenckiej jeszcze synod płocki w 1593 r. podaje uroczystości obydwu świętych jako obowiązujące. *Ibid.*, s. 318.

⁷⁹ J. Petersohn (*Das Breviarium Caminense der 2. Hälfte des 15. Jahrh. in der ehem. Preuss. Staatsbibliothek*, Köln-Graz 1963, s. 50) podaje z rkps Bibl. Mar-

Uroczystość św. Wojciecha jako „patroni Ecclesiae Gnesnensis” zaliczano w Gnieźnie do największych świąt w roku. W katedrze i archidiaconacie gnieźnieńskim,⁸⁰ a przypuszczalnie także w całej archidiecezji obchodzi się je w najwyższym rycie „duplex celebre”,⁸¹ od 1502 r. określanym jako „duplex maius”.⁸² Według brewiarza katedralnego już w połowie XV w. obchodzono tam oktawę w rycie „3 lectionum”, w brewiarzu z 1502 r. — w rycie „duplex”. Każdy dzień oktawy posiada własne czytania legendy o św. Wojciechu, ostatni dzień — 30 IV — czytanie 9 lekcji. W dniu 23 IV istniał odpust cząstkowy 10 dni.⁸³

Na procesję, sumę i nieszpory, według dawnego zwyczaju, kapituła przywdziewała kapy.⁸⁴ W czasie obchodów, które mogły trwać kilka dni przed świętem św. Wojciecha i po nim — jak za arcybpa Jarosława Bogorii Skotnickiego w 1354 r.⁸⁵ — wystawiano do ucałowania trumienkę św. Wojciecha i relikwiarz jego głowy.⁸⁶

We Wrocławiu, gdy wprowadzono tam na pocz. XV w. ryt potrójny („triplex”),⁸⁷ obchód św. Wojciecha otrzymał i tutaj tę najwyższą rangę w mieście i diecezji.⁸⁸ Uroczystość ta figuruje od XIV w. w katalogach

burg, Ms. theol. lat., 208 (1481—1491) święto „Georgii et Adalberti” wraz z oficjum św. Jerzego i wspomnieniem św. Wojciecha. *Ordinarius ecclesie Caminensis*, Lipsie 1507, 8° (egz. BUW, rkps, akc. 141): 23 IV „Adalberti et Georgii”, a w wykazie świąt obowiązujących tylko: „Georgii non est festum celebre, sed immunda opera sunt vitanda”. Z Jansena i Grotefenda przedrukował kalendarze kamieńskie z rękopisów i druków Br. Włodarski (*Chronologia polska*, Warszawa 1957, s. 140—145). Podają one również św. Wojciecha i Jerzego razem w dniu 23 IV.

⁸⁰ Wł. A b r a h a m, *Najdawniejsze statuty synodalne archidiecezji gnieźnieńskiej*, Kraków 1920, s. 33: „Festa que celebrantur in archidiaconatu Gnesnensi”; N o w a c k i, op. cit., s. 150, przyp. 74.

⁸¹ Rkps GnKap 151.

⁸² *Brev. Gnesn.* z 1502 r.

⁸³ J. K o r y t k o w s k i, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od r. 1000 aż do dni naszych*, t. III, Gniezno 1883, s. 468. Dopiero w 1608 r. starania Wincentego de Sevé doprowadziły do uzyskania odpustu zupełnego.

⁸⁴ K o r y t k o w s k i, op. cit., t. IV, s. 585 — „ex veteri Matrica Capituli” — dzień św. Wojciecha wśród najuroczystszych świąt.

⁸⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, nr 1323 (t. III, Poznań 1879, s. 31).

⁸⁶ W 1486 r. z fundacji abpa Jakuba z Sienna wybudowano wspaniałe gotyckie mauzoleum, dzieło Hansa Brandta z Gdańska, w 1498 r. Jakub Barth z Poznania wykonał relikwiarz głowy św. Wojciecha. Sz. D e t t l o f f, *Dwie konfesje św. Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej*, [W:] *Święty Wojciech 997—1947*, s. 260; N o w a c k i, op. cit., s. 145.

⁸⁷ W. S c h e n k, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1959, s. 37—39.

⁸⁸ Najwcześniej w mszale rkps WrKap 75 n., wyraźnie w *Modus agendi in ecclesia Wratislaviensi et quod est de officio sacristianorum*, rkps WrKap IIIa

święt obowiązujących,⁸⁹ jednak w r. 1653 obowiązuje ona już tylko w samym Opolu.⁹⁰

Ze szczegółów obchodu w katedrze wrocławskiej w poł. XV w.⁹¹ wiadomo, że w dniu 23 IV używano dwu kap czerwonych „lepszych” oraz kielicha i puszki przeznaczonych tylko na święta rytu „triplex”. Dzwon na jutrznię wzywał o godz. 6.45, w godzinę później „do chóru”, na nie-szpory o godz. 18.30, wielki zaś dzwon na małej wieży dzwonił tego dnia tylko za specjalną opłatą dla dzwonników.

Uroczystość 23 IV traktowana jest jako „festum fori” i oznaczana najwyższym rytym także w Krakowie („duplex”), Poznaniu, („duplex sollemne celebre” albo „duplex a populo”), we Włocławku, Płocku i Lubuszu („duplex”).⁹² Poznań, Włocławek i Płock obchodziły również oktawę św. Wojciecha, nadając jej ryt „3 lectionum”. We Włocławku jednak oktawę skracano,⁹³ ponieważ 30 IV przypadała uroczystość św. Tyrsa męczennika, którego relikwie posiadała katedra włocławska. Mimo iż Kraków nie obchodził oktawy, krakowskie mszały drukowane podawały wskazówki jej obchodu, zapewne dla tych diecezji, które z braku ksiąg własnych korzystały z licznych wydań *Missale Cracoviense*.⁹⁴

Do krakowskiej praktyki dostosowali się też przypuszczalnie łyso-górscy benedyktyni⁹⁵ oraz krakowscy augustianie-eremici.⁹⁶ Domini-

13a — w nocy z 1448 r., dalej w rkps KrKap 5 (Wrocław 1475—1487) i w księgach drukowanych od 1483 r. W rkps BUWr I F 444 (XIV w.) i M 1132 (1412) w miejsce „duplex” dopisano „triplex”.

⁸⁹ Rkps BUWr M 1151 (1330—1335); *Agenda Wratisl.* z 1499 i 1510: „Adalberti et Georgii sine ieiunio simul” (druk: M. de Montbach, *Statuta synodalia dioeciesana sanctae ecclesiae Wratislaviensis, Wratislaviae* 1855², s. 349); *Diurnale Wratisl.* z 1521 (druk: J. Jungnitz, *Das Breslauer Brevier und Proprium*, Breslau 1893, s. 47).

⁹⁰ Sawicki, *Conc. Pol.*, X, 698 — bp Karol Ferdynand Waza potwierdza na specjalną prośbę miasta.

⁹¹ Nota w *Modus agendi...*, por. przyp. 81.

⁹² Wszystkie źródła cytowane w przyp. 69—72 i 78.

⁹³ Por. *Brev. Vladisl.* 1543 r., który podaje też lekcje na każdy dzień oktawy.

⁹⁴ *Miss. Crac.* z 1509 r., k. 219, nota powtarzająca się we wszystkich dalszych wydaniach: „Infra octavam s. Adalberti et in octava ipsius, licet ecciesia cathedralis Cracoviensis non tenet, tamen in alijs prouincijs vbi est patronus, ad mis-sam omnia ut in die tenentur”. Wcześniej w kalendarzu podają dzień oktawy w rycie „9 lectionum” — rkps KrKap 30 i Czart. 2780; lekcje brewiarzowe na każdy dzień podają: rkps KrKap 29, Czart. 2780; rubryki w oktawie: *Miss. Crac.* z ok. 1494 r. Nb. opublikowane przez Włodarskiego (op. cit., s. 145—155) kalendarze z brewiarza rkps KrKap 26 i *Miss. Crac.* z 1487 r. nie są krakowskie: pierwszy jest praski, drugi niewątpliwie wrocławski; wbrew kalendarzom obie księgi wewnątrz zawierają tradycję krakowską.

⁹⁵ Rkps KielSem 6.

⁹⁶ Rkps BJ 166/54.

kanie całej polskiej prowincji⁹⁷ obchodzili św. Wojciecha również wśród najuroczystszych świąt, z własnymi hymnami i sekwencjami, gdyż w 1432 r. wybrano go patronem odnowienia obserwancji zakonnej.⁹⁸

Po reformie trydenckiej jedynie na Warmii — jak świadczy *Misale Varmiense* z 1587 r.⁹⁹ — zredukowano ryt uroczystości św. Wojciecha z „totum duplex” na „duplex”, zrównując go z przywróconym obchodem publicznym św. Jerzego („festum fori”).

3. Problem obchodzenia „Natalis s. Adalberti” w niedzielę

Ponieważ dzień 23 IV przypadał często w Wielkim Tygodniu lub w ciągu oktawy wielkanocnej, uroczystość św. Wojciecha można było obchodzić dopiero po zakończeniu obchodów paschalnych. Dlatego spotykamy się już w dokumencie z 1305 r.¹⁰⁰ z praktyką przenoszenia święta św. Wojciecha na któryś z dalszych dni. Najbardziej szczegółowe wskazania podaje brewiarz wikariuszy gnieźnieńskich z 1504 r.,¹⁰¹ a także księgi drukowane z XVI w., bynajmniej nie tylko gnieźnieńskie;¹⁰² wydaje się więc, że była to praktyka powszechna na ziemiach polskich. Święto to, jako należące do najwyższych w ciągu roku, przenoszono na najbliższy dzień wolny, mianowicie na poniedziałek po Niedzieli Białej. Następnego dnia obchodzić należało św. Jerzego, w środę św. Marka, w czwartek oficjum z niedzieli z czytaniem z homilii, w piątek również — z czytaniem z początku księgi Apokalipsy.¹⁰³ Gdyby zaś

⁹⁷ Spoza Polski mszał dominikański z XV w. rkps BN 4914 podaje również św. Wojciecha, a św. Jerzego w rycie „simplex”. Podobnie dla całego zakonu — *Misale fratrum Praedicatorum*, Venetiis 1600. Kolekty o św. Jerzym i św. Wojciechu podaje też rkps BN Zam 207 z XVI/XVII w. Specjalnie polską prowincję reprezentuje *Martyrologium* rkps GnKap 202/I (XV w., uz. XVI w.), na 23 IV: „1° Georgii, simplex, 2° Felicis de Valencia, 3° item Poloniae civitate Gnesna depositio s. Adalberti episcopi et martyris — totum duplex”. *Liber ordinarius* rkps BUWr I Q 184 (2. poł. XV w.) o oficjum nic nie wspomina, podaje tylko mszę na 23 IV o św. Wojciechu, potem o św. Jerzym. Bogate teksty z melodiami ku czci św. Wojciecha podają rękopisy konwentu krakowskiego z 1. poł. XIV w.: rkps KrDom 1, 4, 9, 12, 13.

⁹⁸ J. K ł o c z o w s k i, *Reforma polskiej prowincji dominikańskiej w XV—XVI w.*, „Rocz. Humanistyczne”, 4 (1953), z. 4, s. 45—92.

⁹⁹ *Miss. Warm.* z 1587 r., kalendarz: „23 IV — Adalberti, duplex, 24 IV — Georgii, duplex”, formularze w kolejności odwrotnej, w wykazie świąt „totum duplex” brak św. Wojciecha (św. Stanisław — czerwoną farbą „semiduplex”). Poprawek dokonano w *Miss. Varm.* z 1497 r., egz. Czart. inc. 34a.

¹⁰⁰ *Kodeks dypl. Wielkopolski*, t. II, nr 890, cyt. W ł o d a r s k i, op. cit., s. 89—90, przyp. 200: uroczystość przypadła wówczas aż 10 V.

¹⁰¹ Rkps GnKap 37, k. 405v—406.

¹⁰² Np. *Brev. Crac.* z 1538 r., k. 318.

¹⁰³ Rkps GnKap 37, ibid.: „[...] dominica cum sua omelia [...] Apokalipsis. Quia

święto św. Wojciecha przypadło w którąś niedzielę okresu wielkanocnego, np. w drugą („Misericordia Domini”), należało je obchodzić z całą uroczystością, wraz z I i II nieszporami. Oficjum zaś niedzielne można było odmówić dopiero w środę, gdyż w poniedziałek należało obchodzić św. Jerzego, a we wtorek św. Marka. W taką niedzielę w katedrze gnieźnieńskiej¹⁰⁴ wikariusze we wcześniejszych godzinach odprawiali msze ze święta Zmartwychwstania, sumę zaś odprawiano o święcie patrona. Przed sumą odbywało się, jak zwykle, pokropienie przy śpiewie „Vidi aquam”, następnie procesja ze śpiewem „Cum Rex gloriae” udająca się do kościoła św. Jerzego „statio”; w powrotnej drodze do katedry należało jednak śpiewać responsorium o św. Wojciechu „Alme praesul”. W przepisach dla innych kościołów drukowane mszały gnieźnieńskie mówią również o praktyce dwu mszy, gdy zaś odprawiano tylko sumę, wtedy w formularzu o św. Wojciechu należało dodawać modlitwy niedzielne pod wspólnym zakończeniem.¹⁰⁵ Wcześniejsze mszały krakowskie oraz mszał płocki¹⁰⁶ mówią tylko o drugiej modlitwie „de Resurrectione”.

Oktawy św. Wojciecha nie wolno było jednak obchodzić w następną niedzielę: całe oficjum należało odmawiać w sobotę, a w niedzielę jedynie dołączyć wspomnienie (commemoratio) o św. Wojciechu.¹⁰⁷

W oficjum św. Wojciecha zwykle dołączano w II nieszporach wspomnienie o św. Jerzym. Pierwotnie w Krakowie¹⁰⁸ wspominano go, jak można przypuszczać, także w I nieszporach i laudesach. Już jednak w pocz. XV w. i ostatecznie w drukowanych księgach krakowskich i wrocławskich¹⁰⁹ uroczystość św. Jerzego 24 IV uzyskuje I nieszpory, wobec czego św. Wojciecha tylko się w nich wspomina. W Gnieźnie zaś, Poznaniu, Wrocławiu i Przemyślu¹¹⁰ o św. Wojciechu odmawia się całe II nie-

tenet vim nove hystorie et non debet obmitti, qui suppletur nisi necessitas magna impediatur”.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ *Miss. Gnesn.* z 1523 i 1555 r.

¹⁰⁶ Rkps Ossol. 44/III, KrKap 5; *Miss. Crac.* z 1484, 1487; *Miss. Ploc.* z 1520. Rkps Ossol. 373/I nadto jeszcze dodaje modlitwę o Najśw. Maryi Pannie.

¹⁰⁷ Rkps GnKap 37, k. 409r-v.

¹⁰⁸ Rkps KielKap 1, KrKap 27, 32, BJ 166/54, podobnie we wrocławskim najstarszym rkps BUWr I F 444 oraz w *Brev. Posn.* z 1513 r.

¹⁰⁹ W rkps BJ 1258 poprawiono; jako zasada podane w rkps KrKap 48, w *Ordo* rkps BN Zam. 109, w drukach: *Brev. Crac.* z 1514, 1524, 1538, *Brev. Vladisl.* z 1543.

¹¹⁰ G n i e z n o : Rkps GnKap 37, *Brev. Gnesn.* z 1502, 1540 r. P o z n a ń : rkps ŁowKol 8, *Brev. Posn.* z 1530 r. W r o c ł a w : rkps BUWr M 1140, 1132, I Q 173; WrKap 171, 57 n. 21; PoznAA 148; KrKap 28; BJ 1257, 725/48; KrDom R. 3, 4; *Brev. Wratisl.* z 1485, 1499, 1501 r. P r z e m y ś l : rkps KielSem 6. Niektóre także z k r a k o w s k i c h : rkps KrKap 31, 29, 30; BJ 1255, 1256; Ossol. 5706/I;

szpory, wspominając św. Jerzego słowami antyfony „Filie Jerusalem”, wersetu „Posuisti” i własnej modlitwy.

Ze względu na okres wielkanocny rubryki brewiarzy nakazywały dołączać jeszcze w oficjum o św. Wojciechu suffraganium, czyli wotywnie wspomnienie o Zmartwychwstaniu Pańskim, mianowicie w I nieszporach, laudesach i II nieszporach. W Gnieźnie pierwotnie¹¹¹ obowiązywało ono codziennie w tym okresie w I i II nieszporach i polegało na śpiewie samej antyfony „Christus resurgens”; w niedzielę dodawano do niej werset „In resurrectione” oraz kolektę. Później¹¹² obowiązywało suffragium tylko w sobotnich nieszporach i niedzielnych laudesach: wieczorem była to ant. „Vespere autem sabbati”, v. „Mane nobiscum”, rano ant. „Et valde mane”, v. „Surrexit Dominus vere”, kolekta również pochodziła ze święta Zmartwychwstania: „Deus qui hodierna die per Unigenitum”. Wspomnienie o Zmartwychwstaniu w I nieszporach i laudesach niedzieli nakazują również brewiarze poznańskie,¹¹³ wrocławskie i krakowskie. We Wrocławiu¹¹⁴ jednak w laudesach i II nieszporach najpierw należało odmówić wspomnienie (commemoratio) bieżącej niedzieli wraz z kolektą. W Krakowie¹¹⁵ zaś do suffragium o Zmartwychwstaniu — w laudesach „Surrexit Christus et illuxit nobis” — dawano jeszcze suffragium maryjne tego okresu: w obu nieszporach „Regina coeli”, w laudesach „Sancta Dei Genitrix”.

Zaznaczamy, że rubryki zarówno brewiarzy, jak i mszałów rozróżniają wspomnienie, oficjum lub formularz z niedzieli od tychże tekstów o Zmartwychwstaniu. Podkreśla to jeszcze wskazówka¹¹⁶ zezwalająca,

KrPaul B. 18. Nota w *Brev. Posn.* z ok. 1500: „Quando festum duplex minus sequitur immediate duplex maius, sicut est de festo s. Georgii et s. Adalberti, [...], tunc enim duplex minus carebit primas Vesperas et solo suffragio per antiphonam et collectam gaudebit”.

¹¹¹ Rkps GnKap 158 i 37: „Additur de Resurrectione, et si fuerit die dominico, tunc de dominica”. „Suffragium de Resurrectione tantum, et si opus est, de dominica”.

¹¹² Poprawka w rkps GnKap 37: „Nulla suffragia nisi esset dies sabbati vel dominicalis”. *Brev. Gnesn.* z 1502, 1540 r.

¹¹³ *Brev. Posn.* z ok. 1500 i 1530 r.

¹¹⁴ Wrocławskie: rkps PoznAA 148; BUWr M 1132, I Q 173, 725/48; WrKap 171, 21 n.; BJ 1257; KrDom R. 3, 4; *Brev. Wratisl.* z 1485, 1499, 1501 r. Wyjątkowo w rkps BJ 1257 w I nieszporach jest ant. „Surrexit Dominus de sepulcro” a w laudes — ant. „Surrexit Christus et illuxit nobis”.

¹¹⁵ W *Ordo* rkps BN Zam. 109 w I nieszporach o św. Jerzym wspomina się: 1° św. Wojciecha, 2° niedzielę, 3° Zmartwychwstanie, 4° Najśw. Maryję Pannę. Suffragia maryjne dodają: rkps KrKap 27, 53; BJ 1256; KielSem 9; *Brev. Crac.* z 1514, 1524, 1538 r.

¹¹⁶ *Brev. Posn.* z 1530 r.: „Officium eciam Dominice, si propter concursum sanctorum in ebdomada non habet locum, poterit die dominico Conductus Pasce ex-

by formularz mszalny o niedzieli, gdyby w ciągu tygodnia zupełnie nie miał być odprawiony z powodu nagromadzenia uroczystości świętych, odprawić w samą niedzielę przed sumą, tę jednak celebrować o Zmartwychwstaniu. Dotyczy to wyraźnie niedzieli oktawy wielkanocnej oraz następnej: „Misericordia Domini”, i wydaje się wynikać nie tylko z wypadku obchodu św. Wojciecha w niedzielę. Otóż w niedzielę okresu wielkanocnego odprawiano, jak się zdaje, oficjum i sumę o Zmartwychwstaniu używając tekstów świątecznych. O formularz niedzielny dbano tylko tyle, by odprawić go w ciągu najbliższego tygodnia, a z oficjum nie opuścić czytania niedzielnej homilii oraz początku nowej księgi biblijnej.

Przypuszczalnie echem walki z praktyką obchodzenia świętych w niedziele jest notatka w *Breviarium Posnaniense* z 1500 r., by na procesji niedzielnej nawet w uroczystość świętego śpiewać responsorium okresowe czasu wielkanocnego; wolno było śpiewać o świętym, ale poza czasem wielkanocnym. Jeszcze wyraźniej widać to w *Breviarium Posnaniense* z 1530 r., gdzie nakazano przenosić święta z tygodnia wielkanocnego na tydzień po oktawie: św. Wojciecha na poniedziałek, oficjum niedzieli na wtorek, św. Marka na środę. Zaznacza ono jednak, że należy zabiegać o obchód świąt uroczystych, zwłaszcza obchodzonych przez wiernych, pod właściwymi datami.¹¹⁷

Jak się więc zdaje, jesteśmy tutaj świadkami zaniedbywania tekstów niedzielnych na korzyść wotywu okresowych i uroczystości świętych, czyli przewagi *Proprium de Sanctis* nad *Proprium de Tempore*. Po uroczystości św. Wojciecha następnym świętem obchodzonym w niedzielę była uroczystość Znalezienia św. Krzyża.¹¹⁸

II. ŚWIĘTO „TRANSLATIO S. ADALBERTI”

Święto „Translatio s. Adalberti” obchodzono pod trzema różnymi datami wyrażającymi trzy różne tradycje: w uproszczeniu można powiedzieć o nich, że 25 VIII — to tradycja czeska, 20 X — polska, 6 XI — węgierska.

pleri, ita quod omelia Dominicalis legatur pro tertia lectione. Missa per vicarios cantetur de Dominica, et summa de Resurrectione cum alio officio teneatur. Quod etiam sequenti dominica fieri poterit, si necessitas exposcat. Octava etiam s. Adalberti, si in loco suo teneri non potest, ad alium quemcumque diem anticipetur”.

¹¹⁷ Ibid.: „Et quantum fieri procurandum est ut festa duplicia presertim ad populum celebria que sequuntur, in suis locis teneantur”.

¹¹⁸ Ibid.: „Dominica infra octavam s. Adalberti totum fiat de Invencione et de s. Adalberto fiat memoria per antiphonam et collectam. Officium autem dominicae dicatur feria II”.

Zwykle data święta „translatio” upamiętnia fakt przeniesienia, przybycia, umieszczenia w ołtarzu relikwii świętego. Powstaje pytanie, czy trzy tradycje błędnie datują jeden i ten sam fakt, czy też odnoszą się do różnych faktów, a więc ile było w rzeczywistości translacji relikwii św. Wojciecha. Drugi problem stanowi, stwierdzone w przebadanym materiale, istnienie wszystkich trzech tradycji na ziemiach polskich. Nie uregulowana przez ustawodawstwo synodalne data święta bynajmniej nie w całej Polsce jest zgodna z tradycją polską. Istnieje więc problem recepcji, ścierania się różnych tradycji i w końcu ustalenia się ich zasięgu.

1. Trzy tradycje daty święta

Najwcześniejsza jest tradycja czeska. W 1038 r. z rozbitego ołtarza zniszczonej katedry gnieźnieńskiej uwieźli rycerze Brzetysława relikwie św. Wojciecha do Pragi.¹¹⁹ Przybycie ich we wspaniałej procesji w dniu 25 VIII uważano za powrót świętego biskupa do swych wiernych, którzy niegdyś swymi występkami zmusili go do opuszczenia diecezji. Dlatego — według Kosmasa — otwarcie ołtarza w Gnieźnie miał rozpocząć sam bp Sewer, uczestnik najazdu, który jako następca św. Wojciecha nakazał rycerstwu najpierw trzydniową pokutę i zażądał przysięgi, iż powrócą do życia chrześcijańskiego. Jest to więc początek oficjalnego kultu św. Wojciecha w Czechach. Odtąd katedra praska nosi tytuł N. Maryi Panny, św. Wita, św. Waclawa i św. Wojciecha i dzięki posiadaniu relikwii może ubiegać się o utworzenie arcybiskupstwa. Dlatego pierwszy arcybiskup praski, bł. Ernest z Pardubic, w 1364 r. umieszcza te relikwie w nowym ołtarzu, a w 1392 r. buduje nowe mauzoleum św. Wojciecha.

Uroczystości 25 VIII 1038 r., fakty wiążące na nowo św. Wojciecha ze stolicą i narodem czeskim, upamiętniono więc dorocznym świętem „Translatio s. Adalberti”, choć nie mamy dowodów, by stwierdzić, czy obchodzono je już w 1. połowie XI w.¹²⁰ Znamienne, że w praskich modlitwach tego święta wymienia się po św. Wojciechu także bł. Gauden- tego i św. Pięciu Braci. Jak wykazały bowiem — wbrew opisom Kos-

¹¹⁹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, I, II, c. 3—7 (MGH SS, NS II, s. 84—93).

¹²⁰ Okazję wprowadzenia święta mogłyby stanowić: konsekracja katedry 14 IV 1096 r. po pożarze w 1090 r., potem umieszczenie relikwii w nowym grobowcu przez abpa Ernesta 23 IV 1392, zawsze jednak data święta wskazywałaby na związek z faktami 1038 r. Od 1158 r. w Czechach konsekruje się ołtarze z relikwiami św. Wojciecha. Wł. Szoldrski, *Kult św. Wojciecha poza Polską*, „Homo Dei”, 21 (1952) 80—83.

masa — badania praskich relikwii z 1880 i 1917 r., rycerze Brzetysława przewieźli do Pragi jedynie puszkę zawierającą część relikwii św. Wojciecha, nadto bł. Gaudentego, św. Pięciu Braci i jeszcze innych nieznanych świętych, jak stwierdza odnaleziony napis abpa Ernesta z 1364 r. A jednak tę część relikwii, jak widać z przekazu Kosmasa, rozumiano wówczas jako „corpus s. Adalberti”, choć należy dodać, że arcybiskup gnieźnieński Stefan upomina się za pośrednictwem papieża jedynie o zabrane relikwie bł. Gaudentego i św. Pięciu Braci.¹²¹

Według precyzyjnych badań ks. Likowskiego¹²² geneza tradycji gnieźnieńskiej, mianowicie daty 20 X, sięga końca XI w., dokładniej: 1090 r. Otóż większa część relikwii św. Wojciecha, a także relikwiarz jego głowy pozostały ukryte w czasie najazdu w Gnieźnie.¹²³ Brak nam daty odnalezienia owej skrzynki czy raczej trumienki z kośćmi Świętego, o odnalezieniu głowy bowiem istnieje notatka z 1127 r.¹²⁴ Wiadomo tylko, że katedrę gnieźnieńską, odbudowaną po faktach 1038 r., konsekrowano dopiero w 1085 r. W tymże roku Władysław Herman odbywa pielgrzymkę błagalną nie do Gniezna, ale aż do grobu św. Idziego w Prowansji: brak zainteresowania Gnieznom może świadczyć, iż ukryte relikwie św. Wojciecha jeszcze nie zostały odnalezione, co sprzyjało przekonaniu, że Czesi wywieźli całość tych relikwii. Po pożarze w r. 1092

¹²¹ St. Lisiecki, *Św. Wojciech w katedrze gnieźnieńskiej*, Poznań 1915, s. 68—76, 84—86, 124—131. Wł. Szoldrski (*Spór polsko-czeski o relikwie św. Wojciecha*, „Ateneum Kapłańskie”, 42 (1950) t. 52, s. 256—265) referuje badania i zamyka dyskusję.

¹²² H. Likowski, *Geneza święta „Translatio s. Adalberti” w Kościele polskim. Rozwiązanie sprawy o relikwie św. Wojciecha*, Wilno 1923, odb. z „Kwart. Teol. Wileń.”, 1—2 (1923—1924).

¹²³ Ciało zostało porozdzielane już przed 1000 r.: znaczne relikwie dostały się przez Ottona III do Rzymu, Akwizgranu i Pereum, a przez Astryka do Ostrzyhomia. Wł. Szoldrski, *Z dziejów kultu św. Wojciecha*, „Ateneum Kapł.”, 39 (1947), t. 46, s. 313—323; Likowski, op. cit., s. 19—22. W obecnej trumnie Pilchowicza z 1661 r. znajduje się drewniana skrzynka opieczetowana, a w niej jedwabne zawiniątka, również opieczetowane przez arcybiskupa i kapitułę. Rewizji dokonywano w 1627, 1670, 1738, 1810, 1855 i 1963 r. Według rekognicji 3 V 1738 znajdują się tam: „1-mo crus a femore ex una parte attritum, ex altera parte fractum, 2-do Crus ex pede ex utraque parte attritum, 3-tio Crus ex pede parum attritum, 4-to Crus parvum ex manu altera parte fractum, 5-to Pars cruris notabilis a iunctura, 6-to Particula notabilis minor forte ex crure, 7-mo Pulveres ex Corpore et urno serorsive ligati, 8-o Particulae minimae seu pulveres ex attritis ossibus circa modernam Resigillationem”; cyt. za: H. Koszutski, *Chwalebny żywot św. Wojciecha B. M. podług najlepszych źródeł*, Gniezno 1885, s. 453, przyp. 1.

¹²⁴ Trudno coś pewnego powiedzieć na temat wzmianki o odnalezieniu głowy św. Wojciecha w Pradze w 1146 r., skoro legenda *S. Adalbertus nobili progenie* z XIV/XV w. (BHL, nr 48) uważa, że jest to głowa św. Chryzostoma, przywieziona również z Gniezna w 1038 r. Likowski, op. cit., s. 26—27.

odbyła się ponowna konsekracja katedry w r. 1097, w przeddzień której, według świadectwa Galla, zdarza się cud świadczący o opiece św. Wojciecha nad Polską — w umysłach ówczesnych niewątpliwie związany z obecnością jego relikwii. Dla tych relikwii, już odnalezionych, Krzywousty funduje złotą trumienkę w r. 1113.¹²⁵ Tak więc fakt odnalezienia i następnie uroczystego umieszczenia relikwii w katedrze — i tym samym wznowienie kultu św. Wojciecha w Gnieźnie — musiał się zdarzyć w latach 1087—1097.

Czy jednak z tym faktem związana jest uroczystość „Translatio” 20 X, obchodzona do naszych czasów w Gnieźnie?¹²⁶ Wykluczamy, by mogła to być pamiątka sprowadzenia relikwii przez Bolesława Chrobrego do Gniezna — tym bardziej że miało to miejsce w 997 r., wkrótce po męczeństwie, a więc wiosną.¹²⁷ Tradycja postoju relikwii w Trzemesznie znana jest dopiero z XIII w. i zresztą aż do Długosza nie może się jakby zdecydować co do długości jego trwania, a w rezultacie wskazuje jako datę przeniesienia relikwii do Gniezna 6 XI.¹²⁸ Nie może to być wreszcie pamiątka zjazdu gnieźnieńskiego w r. 1000 i wyniesienia relikwii św. Wojciecha na ołtarz jako dopełnienia kanonizacji, miało to bowiem miejsce w pierwszej połowie marca.¹²⁹ 20 X należy więc odnieść do faktu odnalezienia relikwii i wznowienia ich kultu w Gnieźnie, co mogło także mieć wartość przypomnienia prerogatyw metropolitalnych Gniezna, których gwarancję stanowił grób św. Wojciecha. Taka uro-

¹²⁵ Ibid., s. 18—19. Por. *Galli Chronicon*, l. II, c. 6; l. III, c. 25 (MPH, NS II, vol. 2, s. 73, 159).

¹²⁶ Do reformy Piusa X, który przesunął dzień św. Jana Kantego z niedzieli po 18 X na dzień stały 20 X, wskutek czego lokalne gnieźnieńskie święto przeniesiono na 22 X. Por. jeszcze *Brev. Romanum*, Ratisbonae 1905.

¹²⁷ Zresztą Likowski (op. cit., s. 14—16) stwierdza, że takich faktów nie było w zwyczaju upamiętniać świętem. Ostatnio o genezie i znaczeniu świąt translacyjnych: W. S c h e n k, op. cit., s. 42—45.

¹²⁸ O 18 dniach mówi legenda *De s. Adalberto Episcopo* (ok. 1227 r.), o dłuższym pobycie — *Miracula* (1260—1295 r.), z których w 2. poł. XV w. wzięto lekcje brewiarzowe na 20 X bez poprawiania daty; Długosz wreszcie — o 2 latach (L i k o w s k i, op. cit., s. 3—5, 10—13). O złożeniu relikwii w Trzemesznie nie wspomina ani *Passio s. Adalberti* (1004 r.), ani Gall, ani sceny na drzwiach gnieźnieńskich. O Trzemesznie wiadomo tylko na pewno, że Jakub ze Żnina w 1. poł. XII w. przy sprowadzeniu kanoników regularnych ofiarował tam część relikwii św. Wojciecha (L i k o w s k i, op. cit., s. 6—9 i 14). Uprościł sprawę W. Kętrzyński, pisząc w MPH I, s. 208 n.: „Translacja św. Wojciecha z Trzemeszna do Gniezna rzeczywiście miała miejsce dnia 6 listopada, a to tym bardziej, skoro Kościół polski uroczystie ten dzień obchodził, jak o tym nas przekonywują nie tylko *Legendae Sanctorum*, lecz także starożytne brewiarze polskie”. W brewiarzach bowiem jest data 20 X.

¹²⁹ Por. Wł. A b r a h a m, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962³, s. 126, przyp. 58.

czystość musiała — rozumuje ks. Likowski — odbyć się w niedzielę w okresie 1087—1097 r. Dzień 20 X przypadł w niedzielę jedynie w r. 1090 i stąd hipotetyczna data roczna, która przyjęła się w nauce.¹³⁰

Do wyników ks. Likowskiego warto dodać propozycję, by wobec tego trzymać się terminologii precyzyjnej, jakiej używają średniowieczne kalendarze liturgiczne. Tak więc przeniesienie z Prus do Gniezna w r. 997 wypadaloby nazwać „allatio”, uczczenie i umieszczenie relikwii w ołtarzu w r. 1000 — „elevatio reliquiarum s. Adalberti”: to zdarzenie dla Kościoła w Polsce jest najdonioślejsze. Wywiezienie do Pragi w r. 1038 należałoby rozszerzyć na inne relikwie, wtedy nazywałoby się ono ściśle „translatio reliquiarum ss. Adalberti E. M., Gaudentii E. C. et Quinque Fratrum MM.” — 25 VIII, wreszcie święto 20 X — „inventio reliquiarum (ossium) s. Adalberti”.

Tradycja węgierska uroczystości „Translatio s. Adalberti” w dniu 6 XI pochodzi dopiero z 1. poł. XV w. W brewiarzach jednak polskich w dniu 20 X czytano wówczas XIII-wieczne *Miracula* mówiące o złożeniu relikwii najpierw w Trzemesznie i przeniesieniu ich do Gniezna w dniu 6 XI. Przypuszczalnie Kalendarz ostrzyhomski poszedł konsekwentnie za wspomnianą datą i w ten sposób upamiętniono świętem fakt trzeci — historycznie podważony — mianowicie przeniesienie relikwii z Trzemeszna do Gniezna. Zresztą brewiarze polskie świadczą, że święto 20 X w Gnieźnie i w całej Polsce już wówczas wiązano właśnie w tym faktem. Mimo niekonsekwencji ugruntowana tradycją data pozostała nie zmieniona do r. 1767, gdy przesunięto ją w całej Polsce, z wyjątkiem Gniezna, na 22 X z powodu umieszczenia 20 X w kalendarzu powszechnym św. Jana Kantego.

2. Zasięg i obchody święta według tradycji gnieźnieńskiej

Pamiętka przeniesienia relikwii miejscowego patrona ograniczała się początkowo do świątyni katedralnej; na diecezję i poza jej granice rozchodził się jej obchód w późniejszym czasie. Tak było ze świętem relikwii św. Stanisława,¹³¹ obchodzonym pierwszy raz w katedrze krakowskiej w 3 lata po kanonizacji w 1253 r. Na miasto i diecezję rozciągnął je dopiero bp Nanker w 1320 r., zapewne również dzięki niemu wprowadzono to święto w 1. poł. XIV w. we Wrocławiu. Także dopiero

¹³⁰ Likowski, op. cit., s. 19—27. Nowacki (op. cit., s. 143) i Karwasińska (*Drzwi Gnieźnieńskie*, s. 36) przyjmują tę datę z pewną ostrożnością, proponując lata 1064—1097. G. Labuda (*Św. Wojciech w literaturze i legendzie średniowiecznej*, [W:] *Święty Wojciech 997—1947*, s. 102) nie zajmuje stanowiska pisząc: „w dniu 20 października scil. 6 listopada” z powołaniem się na *Miracula*.

¹³¹ Schenk, op. cit., s. 46—47.

w tym samym czasie pojawia się w Krakowie i Wrocławiu podobne praktyczne święto ku czci św. Wacława.¹³²

Uroczystość „*Translatio s. Adalberti*” wprowadzona w 1090 r., ograniczała się więc przypuszczalnie również do samej katedry gnieźnieńskiej. Nie można tego stwierdzić z pewnością, brak bowiem źródeł liturgicznych do końca XIII w. Najwcześniejszym, jak się zdaje, świadectwem tego święta jest dopisek w XIII-wiecznym kalendarzu krakowskim.¹³³ Najstarszy formularz mszalny na 20 X spotykamy w mszale gnieźnieńskim z ok. 1300 r.,¹³⁴ choć milczy o tym święcie kalendarz tego mszału. Świadectwa rozpowszechnionego obchodu spotykamy dopiero w księgach z XV w., nawet wcześniejsze księgi krakowskie podają „*Translatio s. Adalberti*” dopiero w XV-wiecznych dopiskach,¹³⁵ ale już z własnym formularzem i pełnym oficjum.

Dzień 20 X nie należał do świąt obowiązujących nawet w archidiaconacie gnieźnieńskim, brak go bowiem w spisie z lat 1407—1411.¹³⁶ Kalendarze, zarówno Gniezna,¹³⁷ jak i innych diecezji,¹³⁸ notują je kolorem czarnym, a więc jako „*festum chori*”. Wyraźnie „*festum a choro*” nazywa je statut biskupa płockiego Jakuba z 1420 r.¹³⁹ Statut prowincjalny Mikołaja Trąby z 1420 r.¹⁴⁰ wyklucza z obchodów obowiązujących zarówno „*Translatio*” św. Wojciecha, jak i św. Stanisława.

132 H. Sobeczko, *Kult liturgiczny św. Wacława na Śląsku w świetle rękopisów liturgicznych*, Lublin 1965, maszynopis w Arch. KUL, s. 33.

133 MPH II, s. 935; Likowski, op. cit., s. 17, przyp. 1.

134 Rkps GnKap 147.

135 Rkps KrKap 26 (przed 1394 r.) podaje tylko kolektę pod datą 25 VIII; rkps BJ 1255 — tylko legendę na 26 VIII, ale w końcu XV w. dopisano całe oficjum pod 20 X jako „*hystoria que tenetur in ecclesia cathedrali*”. W rkps KrKap 33 (część z 1383—1413) dopisano 20 X tylko w kalendarzu.

136 Spis Mikołaja Kurowskiego, wydany u Wł. Abrahama, *Najdawniejsze statuty...*, s. 33.

137 Rkps GnKap 143, 202; *Miss. Gnesn.* z 1523, 1555 r.; *Brev. Gnesn.* z 1502 i 1540 r. Ponadto własne formularze podają rkps GnKap 147, 141, 150 i 158. Jedynie w mszale rkps GnKap 169 (przed 1434) kalendarz oznacza 20 X czerwoną farbą; może być to próba wprowadzenia „*festum fori*”. J. Korytkowski (*Pralaci i kanonicy*, t. III, s. 468) podaje wzmiankę o odpuście 10 dni na 20 X.

138 Kraków: rkps KrKap 29; KrPaul B. 18; BJ 1256, 1258; Ossol. 5706/I i 44/III; *Ordo* BN Zam. 109 oraz wszystkie druki. Jedynie rkps KrKap 30 (ok. 1443 r.) podaje farbą czerwoną. Poznań: rkps ŁowKol 8; *Miss. Posn.* z 1505 i 1524, *Brev. Posn.* z 1513 r.; formularze i oficja także w rkps GnKap 140, notach w PoznAA inc. 651 oraz *Brev. Posn.* z 1500 i 1530 r. Włocławek: dopis. w rkps GnKap 154, kalend. w *Miss. Vladisl.* z 1516 r., *Brev. Vladisl.* z 1543 r., teksty nadto w rkps WłSem 3, 4 i 15 oraz *Viat. Vlad.* z 1502 r., sama kolekta w rkps WłSem 12.

139 Sawicki, *Conc. Pol.*, VI, 253 n.

140 „*Passionis tantum*” — Fijałek, *Vetulanii*, op. cit., s. 38 n.

Gnieźnieńskie mszały z XV w. nadają świętu 20 X ryt „duplex”, druki XVI-wieczne — „duplex celebre”, nawet z oktawą.¹⁴¹ W rycie „duplex” obchodzono je także, według świadectw od połowy XV w., w Krakowie i w XVI w. w Poznaniu („duplex non celebre”) i Włocławku („duplex minus”).¹⁴² W Płocku nadano mu ryt „9 lectionum”.¹⁴³ Obchodzili je także 20 X łysogórcy benedyktyni, krakowskie klaryski i dominikanie.¹⁴⁴ W Przemyślu obchodzi się je w 2. poł. XV w., choć nie było go jeszcze w 1415 r.¹⁴⁵

Brewiarze gnieźnieńskie, poznańskie i wcześniejsze krakowskie polecają dołączyć w II nieszpórach wspomnienie (commemoratio) uroczystości następnego dnia, mianowicie św. Urszuli i Towarzyszek, czyli „Undecim milium virginum”.¹⁴⁶ W brewiarzach krakowskich od początku XVI w. uroczystość relikwii św. Wojciecha traci II nieszpory i jedynie w I nieszpórach dołącza się wspomnienie św. Urszuli.¹⁴⁷ W brewiarzach gnieźnieńskich i poznańskich w obydwu nieszpórach, a według niektórych także w laudesach, dołącza się sufragia o Najśw. Maryi Pannie i o pokój;¹⁴⁸ dodana tam nota „et de dominica, si occurrat” dowodzi, iż uroczystość obchodzono zawsze 20 X, nawet jeśli wypadła w niedzielę.

3. Święto według tradycji czeskiej i węgierskiej na ziemiach polskich

W innych diecezjach i zakonach polskich brak śladów obchodu święta, z wyjątkiem Wrocławia, Lubusza i zakonu paulinów, które pod tym względem wyłączały się z tradycji gnieźnieńskiej. Diecezje wrocław-

¹⁴¹ *Miss. Gnesn.* z 1523 i 1555 r.

¹⁴² Kalendarze ksiąg wymienionych w przyp. 138, wyjątkowo rkps ŁowKol 8: „9 lectionum in eccl. cathedrali”.

¹⁴³ *Miss. Ploc.* z 1520, *Brev. Ploc.* z 1520 r.

¹⁴⁴ Rkps KielSem 6 (w kalendarzu), BN Zam. 65 (tylko kolekta); KlarKr 529 (dopis. formularz w 1. poł. XV w.); KrDom 8, GnKap 202/I (*Martyrologium*, na III miejscu).

¹⁴⁵ Rkps KielSem 7 (1455—1492), oficjum. W rubryce opubl. przez B. Ulanowskiego (*Analecta ad historiam*, s. 419) podane wyraźnie: „festum utrumque s. Stanislai mart. gloriosi, patroni tocius Regni Polonie” i zaraz dalej tylko „festum ss. Georgii et Alberti”.

¹⁴⁶ Rkps GnKap 158; ŁowKol 8; KrKap 31; BJ 1258, 1256, 166/54; *Brev. Gnesn.* z 1502 i 1540; *Brev. Posn.* z 1500, 1513 i 1530 r. Według nich także zapewne Przemyśl (KielSem 7) i Płock (*Brev. Ploc.* z 1520 r.).

¹⁴⁷ Rkps BN Zam. 109; Czart. 2780; *Brev. Crac.* z 1514, 1524 i 1538 r. Podobnie z Gniezna rkps GnKap 202, z Włocławka rkps GnKap 154, z Płocka antyfonarz rkps PiSem b. s.

¹⁴⁸ Rkps GnKap 202, 158, 37; *Brev. Gnesn.* z 1502 i 1540; *Brev. Posn.* z 1500, 1513 i 1530 r. W laudesach tylko *Brev. Gnesn.* z 1502 i *Brev. Posn.* z 1530 r.

ska i lubuska obchodziły „Translatio s. Adalberti” 25 VIII, czyli według tradycji praskiej. Mówią o tym księgi liturgiczne wrocławskie już z 1. poł. XIV w.,¹⁴⁹ a więc na długo przed rozpowszechnieniem obchodów gnieźnieńskiej uroczystości w innych diecezjach polskich. Pewne ślady wskazują, iż obchody 25 VIII próbowano także zaprowadzić w Krakowie. Przejście od tej daty do 20 X obserwujemy u krakowskich augustianów-eremitów w XV w.¹⁵⁰

Pierwsza połowa XIV w. jest we Wrocławiu okresem, gdy pojawiają się święta Przeniesienia relikwii św. Wojciecha, św. Stanisława i św. Wacława. Po wprowadzeniu Translacji św. Wojciecha 25 VIII pojawiło się święto Translacji św. Jadwigi w tym samym dniu; dlatego z początku dołączano o niej wspomnienie (*commemoratio*).¹⁵¹ Była to praktyka powszechna w diecezji wrocławskiej,¹⁵² choć istnieją też świadectwa przenoszenia św. Wojciecha na dzień 26 VIII; tak było w Głogowie w 1362 r. i w Paczkowie w 1366 r.¹⁵³ Jednak w 2. poł. XIV w. zdecydowano podnieść kult patronki Śląska i „Translatio s. Hedwigis” w dniu 25 VIII otrzymała ryt „9 lectionum”, a wkrótce nawet „duplex”.¹⁵⁴ Ślad praktyki przejściowej — wspomnienia św. Wojciecha w dniu św. Jadwigi — mamy w księgach norbertanów wrocławskich i żagańskich kanoników regularnych św. Augustyna.¹⁵⁵ Około 1400 r. ustalili się obchód „Translatio s. Adalberti” na dzień 26 VIII w rycie „3 lectionum”¹⁵⁶

¹⁴⁹ Rkps BUWr M 1120, M 1151, B 1710, R 3061, I F 358 i 355; WrKap 143. Likowski (op. cit., s. 5—6) mówi o przyjęciu święta po 1325 r.

¹⁵⁰ Por. przyp. 135. W rkps BJ 2329 (k. XIV w.) pod datą 25 VIII, nadto dopisano pod 20 X; w rkps BJ 166/54 (po 1457) tylko pod 20 X, nota w kalendarzu i oficjum „duplex” pod tą samą datą.

¹⁵¹ Pamiątka przeniesienia relikwii związanego z kanonizacją, dokonanego 25 VIII 1267 r. Święto było związane z ożywieniem kultu patronów rodzimych w czasie, gdy Śląsk wszedł do Korony Czeskiej.

¹⁵² Rkps BUWr M 1120 po formularzu o św. Wojciechu nota: „eodem die Translatio s. Hedwigis et tenetur pro suffragio”. Podobnie w rękopisach z XIV w. (wszystkie wymienione w przyp. 131) oraz z pocz. XV w.: rkps WrKap 142, 48 n i 75 n., GnKap 194, KrKap 8, wreszcie w niewątpliwie wrocławskich kalendarzach rękopisów: GnKap 143 i KrKap 7. W rkps BUWr I Q 246 wbrew kalendarzowi najpierw formularz św. Jadwigi.

¹⁵³ Rkps BUWr I F 449 i B 1711.

¹⁵⁴ Najwcześniej w kalendarzach rkps WrKap 143 („9 lect.”) oraz BUWr I Q 246 („duplex”). W rkps BUWr M 1140 dokonano zmiany „9 lect.” na „duplex”.

¹⁵⁵ Rkps BUWr I F 391 (XIV w.) i 343 (1422—1424).

¹⁵⁶ W rkps WrKap 44 n. nota: „eodem [dopisano: die] translatio beati Adalberti, que sequenti die peragitur”. Na 26 VIII podają kalendarze w rkps BUWr M 1140, 1116, 1132, R 3061, I F 342, 725/48 BJ 1257, KrKap 28, GnKap 148, KrDom R. 2, 3, 4, 5, WrKap 171, 21 n., 57 n., 75 n. (tu inaczej formularz) oraz wszystkie księgi drukowane.

Księgi wrocławskie podające tę datę, gdy używano ich w Krakowie lub Gnieźnie, przystosowywano do obchodów 20 X.¹⁵⁷

Uroczystości sierpniowe zarówno św. Jadwigi, jak i św. Wojciecha pozostawały we Wrocławiu jako „festum chori”.¹⁵⁸ W katedrze wrocławskiej¹⁵⁹ w dniu 26 VIII jutrznię rozpoczynano o godz. 8, nieszpory o 18.30. Do sumy używano ornatów zwanych „margarita” albo „marinata” lub „starożytnego złotego”. Według brewiarzy¹⁶⁰ już w II nieszporach o św. Jadwidze dołączano wspomnienia św. Wojciecha, następnie św. męczenników Ireneusza i Abundiusza oraz św. Aurei dziewicy. W II nieszporach o św. Wojciechu wspominało się Rufusa męczennika, którego dzień przypadał 27 VIII. Przy dacie 25 VIII pozostawała diecezja lubuska.¹⁶¹

„Translatio s. Adalberti” według tradycji węgierskiej, tj. 6 XI, przywieźli na ziemię polskie w swoich księgach liturgicznych eremici św. Pawła, czyli paulini.¹⁶² Uroczystość ta miała u nich ryt „9 lectionum” i dołączono w niej wspomnienie św. Leonarda, przypadającego na ten dzień w kalendarzu rzymskim; była to praktyka katedry ostrzyhomskiej, utrzymana w drukowanych księgach paulinów jeszcze w poł. XVI w.¹⁶³ Klasztor jednak jasnogórski, a przypuszczalnie i inne klasztory w Polsce, już w połowie XV w. przystosował swoje księgi do obchodów 20 X zachowując ryt „9 lectionum”,¹⁶⁴ co oznaczało włączenie się w praktykę ogólnopolską.

¹⁵⁷ Podwójną praktykę zaznaczają rkps BJ 1255, GnKap 194, KrKap 2, 7, 8. Jako curiosum można zaznaczyć, że kalendarz w brewiarzu tzw. kruszwickim z ok. 1500 r. (rkps GnKap 154) podaje pod 25 VIII „concepicio et Alberti” [sic] oraz dopisaną na 20 X „Transl. s. Adalberti”.

¹⁵⁸ Nie podaje go wykaz świąt z 1521 r. opubl. przez M. Montbacha (op. cit., s. 348—350). Wyjątkowo 3 rękopisy z k. XIV i pocz. XV w. (BUWr R 3061, M 1116 i WrKap 48 n.) podają „Translatio s. Hedwigis” czerwonym kolorem.

¹⁵⁹ *Modus agendi...*, rkps WrKap III a 13a, k. 51, nota z 1455 r.

¹⁶⁰ Rkps BUWr I F 449, M 1140, M 1132, 725/48; WrKap 171, 57 n.; PoznAA 148; BJ 1257; KrKap 28; KrDom R. 3, 4; *Brev. Wratisl.* z 1485, 1499 i 1501 r.

¹⁶¹ *Brev. Lubuc.* przed 1490 r. Kalendarz opubl. B. Włodarski (op. cit., s. 155—159).

¹⁶² Rkps CzęstPaul 617, 618, 578 (1400—1450).

¹⁶³ *Brev. Strigoniense* z 1498 r., *Brev. erem. s. Pauli* z 1537 r. A. Zimmermann (op. cit., t. II, s. 99) podaje to święto na podstawie ksiąg już od 1208 r. Szoldrski (*Kult św. Wojciecha poza Polską*, s. 88) powołuje się na synod w 1493 r. i brewiarze z 1424 i 1484 r.

¹⁶⁴ W rkps CzęstPaul 618 i 578 w kalendarzach dopisano później pod 20 X. W kalendarzu mszału rkps 589 wytarto święto z 6 XI, a pod 20 X dopisano je czarną farbą jako „duplex” według Krakowa: mszał ten jest dziełem krakowskiej szkoły iluminatorskiej (St. S a w i c k a, *Nieznany krakowski rękopis iluminowa-*

*

Kościół w Polsce obchodził dwie uroczystości ku czci swego patrona, św. Wojciecha:

1. Pierwsza — „Natalis s. Adalberti” — w dniu męczeństwa, 23 IV, obchodzona od 1000 r., w 1. połowie XV w. drogą statutów synodalnych stała się w całej Polsce świętem obowiązującym („festum fori”). Spowodowało to wówczas przesunięcie uroczystości św. Jerzego na dzień 24 IV, jak już przedtem praktykowano w diecezji wrocławskiej i zapewne płockiej. Oktawę św. Wojciecha obchodziły diecezje: gnieźnieńska, poznańska, włocławska i płocka.

2. Święto „Translatio s. Adalberti” 20 X, w Gnieźnie pamiątka odnalezienia relikwii w 1090 r., przyjmuje się w centralnych diecezjach polskich w początku XV w. Ma ono charakter „festum chori” Duchowieństwo uważa je, dzięki lekcjom brewiarzowym, za pamiątkę przeniesienia relikwii do Gniezna po czasowym pobycie w Trzemesznie w 997 r., choć lekcje podają datę 6 XI. Do tych obchodów nie włączają się diecezje wrocławska i lubuska, które już w 1. poł. XIV w. przyjęły podobne święto w dniu 25 VIII — pamiątkę sprowadzenia relikwii św. Wojciecha do Pragi w 1038 r. We Wrocławiu święto przeniesiono ok. 1400 r. na dzień 26 VIII.

3. Odrębność swoją podkreśla także diecezja kamińska już w pocz. XV w. oraz w końcu tego wieku również tzw. liturgia krzyżacka i cystersi pomorscy, wreszcie po Soborze Trydenckim diecezja warmińska. Dają one bowiem więcej miejsca św. Jerzemu niż św. Wojciechowi.

4. Klasztory na ziemiach polskich, zapewne nie tylko ze względów duszpasterskich, dostosowywały się do praktyki danej diecezji. Przykładem są najpierw cystersi, potem norbertanie, kanonicy regularni, benedyktyni i dominikanie, zwłaszcza zaś eremici św. Augustyna i paulini. Ci ostatni obchodzili nawet uroczystość „Translatio” i przenosząc się z Węgier do Polski, zmienili jej datę. Franciszkanie natomiast, trzymając się tradycji rzymskiej, o św. Wojciechu odmawiali jednak przypuszczalnie oficjum wotywnie.

5. Jeżeli uroczystość św. Wojciecha przypada w niedzielę, wówczas niedzielne teksty liturgiczne przenosi się na dzień powszedni.

6. Rubryki uwzględniające obchód św. Wojciecha po Wielkanocy ujawniają nie znaną dotąd praktykę. Mianowicie przez wszystkie niedziele okresu wielkanocnego odprawiano oficjum z Niedzieli Zmartwych-

wstania i mszę „Resurrexi”, a oficjum i formularz przypadającej niedzieli dopiero w najbliższy wolny dzień w ciągu tygodnia. Gdyby zaś cały tydzień miał być zajęty przez uroczystości świętych, wówczas niedzielna suma byłaby odprawiana o Wielkanocy, natomiast formularza właściwej niedzieli używano by we mszy wcześniejszej (prymarii).

Kult liturgiczny św. Wojciecha stanowią jednak również obchody wotywnie, poświadczające zaliczanie go do czołowych patronów, jak wreszcie same teksty własnych formularzy mszalnych, czyli śpiewów, czytań, modlitw i sekwencji, oraz oficjów brewiarzowych, czyli rymowanych antyfon i responsoriów, oraz hymnów i legend. Ich analiza, która stanowi przedmiot dalszych naszych studiów, może rzucić nowe światło na pojmowanie osoby i patronatu św. Wojciecha przez Polaków XIV—XVI w. oraz na problemy twórczości i praktyki liturgicznej okresu przedtrydenckiego.

LE CULTE LITURGIQUE DE ST. ADALBERT (VOYTEH):
SES FETES EN TERRE POLONAISE

Cette étude est la première partie d'une monographie consacrée au culte liturgique du premier Patron de la Pologne, St. Adalbert-Voyteh, évêque et martyr († 997, can. 999), pour la période précédant la réforme liturgique opérée par St. Fie V. Les matériaux utilisés sont constitués principalement par les livres liturgiques manuscrits ou imprimés, en usage dans les diocèses et les monastères polonais, ainsi que par les statuts des synodes qui y furent tenus. Les problèmes examinés ici concernent les origines, la diffusion géographique ainsi que le rang public et ecclésiastique des deux solennités annuelles de St. Adalbert, Natalis et Translatio, compte tenu de l'autonomie des diocèses et des ordres religieux en matière de calendrier des fêtes, caractéristique de la liturgie pré-tridentine.

La fête du Dies Natalis S. Adalberti, célébrée le 23 avril, jour de son martyre, se limitait d'abord, au témoignage des livres liturgiques bénédictins, à la commémoration du saint dans le cadre de la solennité de St. Georges martyr, patron populaire. A Gniezno cependant, centre du culte de St. Adalbert et possédant son corps, la fête de St. Georges le cédait en importance et l'on en faisait simplement mémoire. Lorsque dans les années 1420—1440, les statuts synodaux eussent rendu la fête de St. Adalbert obligatoire dans l'ensemble de la Pologne („festum fori”), celle de St. Georges fut reportée au 24 avril, comme en témoignent des sources du début du XIVe s. à Wroclaw et à Plock. La fête de l'Evêque-martyr était du rite le plus élevé: quand elle tombait un dimanche, la messe de celui-ci était renvoyée à un jour de la semaine; à Gniezno, Poznań, Wloclawek et Plock elle avait même une octave. Le culte de St. Georges ne gardait la préséance, sans doute pour des raisons de nationalité, que dans le diocèse de Kamien et dans ceux de l'Etat Teutonique. Les monastères et couvents de Pologne suivent la pratique diocésaine, apparemment sur l'insistance des évêques qui, dans le cas des cisterciens p. ex., imposèrent directement en 1217 la célébration de la Saint-Adalbert. Même les franciscains, strictement fidèles au calendrier liturgique de la Curie romaine, honoraient St. Adalbert par un office votif.

La fête de la Translation de St. Adalbert, dont la genèse a été expliquée par l'Ab. H. Likowski en 1923, était célébrée à Gniezno le 20 octobre en souvenir de l'invention des reliques du Saint, en 1090 apparemment. Quand elle s'étend aux diocèses du centre de la Pologne, Poznań, Cracovie, Włocławek et Plock, au début du XVe s., toujours comme „festum chori”, les leçons du bréviaire laissent entendre qu'elle commémore la translation des reliques à Gniezno après leur déposition temporaire à Trzemeszno. La date avancée alors, celle du 6 novembre, n'est pas conforme à la tradition polonaise et suit exactement la pratique hongroise. Elle a été apportée en Pologne par l'ordre des ermites de St. Paul, qui ne tardent pas, cependant, à adopter la tradition de Gniezno. Les diocèses de Wrocław et de Lubusz célèbrent la Translation de St. Adalbert à une date différente: le 25 août, selon la tradition tchèque qui commémore en ce jour le transfert d'une partie des reliques du Saint à Prague en 1038. L'acceptation de cette date se laisse expliquer par la pénétration de l'influence tchèque dans la vie de l'Eglise de Silésie à cette époque. Vers 1400, Wrocław déplaça la fête au 26 août pour célébrer à la date du 25 un semblable transfert des reliques de Ste. Hedvige, patronne de la Silésie.

L'uniformité de la pratique liturgique dans le culte du principal Patron date donc essentiellement du début du XVe s. pour le territoire du Royaume de Pologne; elle fut obtenue tant par voie législative (Natalis) que par coutume (Translatio), ce qui est en rapport avec la victoire de Grunwald, attribuée à l'intercession des SS. Adalbert et Stanislas.

L'importance du patronage de St. Adalbert se marque avant tout dans l'abondance inouïe des textes liturgiques de son propre de fête ou des messes votives, que nous trouvons dans le Missel et le Bréviaire et qui sont un exemple de la richesse de création liturgique dans la Pologne des XIVe—XVIe siècles.